

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast

Daniela Klvaňová

Diplomová práce

2022

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2020/2021

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **Bc. Daniela Klvaňová**
Osobní číslo: **H20334**
Studijní program: **N7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Kulturní dějiny: Regionální**
Téma práce: **Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast**
Zadávací katedra: **Ústav historických věd**

Zásady pro vypracování

Diplomová práce s názvem *Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast* si klade za cíl proniknout do tématu ovdovělých žen z venkovského prostředí na podzim jejich života. Výzkum se zaměřuje především na jejich sociální zabezpečení v podobě výměnku, jeho výskyt, obsah a rozdíly podle typu gruntu. Zároveň bere v potaz také dobu strávenou na výměnku, nebo naopak v čele usedlosti po smrti manžela, a věk, ve kterém žena na výměnek nastupovala. Lze tak dojít i k porovnání obsahu výměnku pro vdovu, manželský pár nebo vdovce. Zápisy v matrikách navíc umožňují nahlédnout do způsobu, jakým společnost nahlížela na status vdovství podle titulování zemřelých ovdovělých žen.

Výsledky pro tento historickodemografický výzkum jsou získávány excerpcí dat z matrik a pozemkových knih velkostatku Chrast, které jsou uloženy ve Státním oblastním archivu Zámrska. Využita je excerptce dat anonymní i jmenná. Rozsah diplomové práce umožňuje pracovat s prameny pokrývajícími v daném časovém úseku (konec 18. až první polovina 19. století) celé panství Chrast.

Rozsah pracovní zprávy:

Rozsah grafických prací:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam doporučené literatury:

Cyril HORÁČEK, *Výminek: Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.

Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze: sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 19. a v 17. století*, Brno 1999.

Alexandra KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, in: X. sjezd českých historiků, Ostrava 2015, s. 177–194.

Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu ženském*, Praha 1926.

Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Rodina a domácnost v 16.–20. století, Praha 2010, s. 9–22.

Beatrice MORING –Richard WALL, *Widows in European economy and society, 1600–1920*, Woodbridge 2017.

Lenka NOVÁKOVÁ, *Žena v roli živitelky: hospodaření žen v 18. století na příkladu hukvaldského panství*, in: Valašsko: historie a kultura. II, Obživa, Ostrava 2019, s. 309–319.

Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.

Rudolf RAUSCHER, *Dědické právo podle českého práva zemského*, Praha 1922.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti: panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016.

Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století, Praha 2007, s. 321–340.

Alice VELKOVÁ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Věch stáří, nebo zralý věk moudrosti, Praha 2009, s. 204–224.

Vedoucí diplomové práce:

Mgr. Šárka Nekvapil Jirásková, Ph.D.

Ústav historických věd

Datum zadání diplomové práce: **30. března 2021**

Termín odevzdání diplomové práce: **30. března 2022**

---

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.

děkan

---

doc. Mgr. Pavel Marek, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2021

Prohlášení

Prohlašuji:

Práci s názvem *Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast* jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Chrasti dne 29. 10. 2022

Daniela Klvaňová

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě bych ráda poděkovala především vedoucí mé práce, Mgr. Šárce Nekvapil Jiráskové, Ph.D., za trpělivé vedení, cenné rady a ochotu a vstřícnost, ale také za prohloubení zájmu o historickodemografický směr bádání. Poděkování také patří mému manželovi za veškerou jeho pomoc a trpělivost. V neposlední řadě také mé babičce, která mě podporovala po celou dobu studia.

ANOTACE

Tato diplomová historickodemografická práce se zaměřila na problém vdov na výměnku. Výzkum je ohraničen léty 1775–1848 a je regionálně zasazen do území panství Chrast. Ústředním tématem se stal výměnek jako forma sociálního zabezpečení na českém venkově a specifika vdovského výměnku. Ústředním pramenem pro získání dat se staly pozemkové knihy chrastického panství, kterých bylo zpracováno celkem 29.

KLÍČOVÁ SLOVA

Vdovy, výměnek, historická demografie, pozemkové knihy, venkov, panství Chrast, 18. století, 19. století

TITLE

Widows with life tenancy at the end of the 18th and the first half of the 19th centuries on the example of the Chrast estate

ANNOTATION

This historical demographic diploma thesis focuses on the problem of widows with life tenancy. The research is limited to the years 1775-1848 and is regionally set in the territory of the Chrast estate. The main topic became life tenancy as a form of social security in the Czech countryside and also the specifics of widows with life tenancy. The main source for obtaining information were land books, 29 of which were processed.

KEYWORDS

Widows, life tenancy, historical demography, land books, countryside, Chrast estate, 18th century, 19th century

Obsah

1. Úvod.....	1
2. Metoda práce.....	4
3. Pramenná základna.....	10
3.1 Pozemkové knihy.....	10
3.2 Studium pozemkových knih.....	12
3.2 Práce s pramenem.....	14
3.2.1 Svatební smlouva.....	14
3.2.2 Převod usedlosti mezi fyzickými osobami.....	16
3.2.3 Zákup nemovitosti od vrchnosti.....	18
3.3 Matriky.....	19
4. Panství Chrast.....	21
4.1 Historie Chrasti.....	21
5. Výzkum historické rodiny.....	25
6. Vdovství.....	28
6.1 Přehled bádání.....	29
6.1.1 Dějiny žen a gender history.....	29
6.1.2 Dějiny vdov.....	31
6.1.3. Právní postavení žen.....	34
6.1.4 Žena v českém právu zemském.....	36
7. Výměnek.....	39
8. Výměnkáři na panství Chrast.....	43
8.1 Charakteristika oblasti.....	43
8.2 Podoba výměnku na chrasteckém panství.....	45
8.2 Obsah výměnku.....	48
8.2.1 Zajištění bytu.....	49
8.2.2 Zaopatření stravou při hospodářově stole.....	51
8.2.3 Sypaný výměnek.....	51
8.2.4 Naturálie.....	53

8.2.5 Zvířectvo	56
8.2.6 Peníze	57
8.2.7 Jiné formy zabezpečení	58
8.2.8 Shrnutí	59
9. Vdovy na výměnku	61
9.1 Vdovy ve venkovské společnosti	61
9.2 Smlouva o výměnku pro vdovu	62
9.3 Osoby nastupující na výměnek	65
9.4 Vdovy na výměnku na panství Chrast.....	67
9.4.1 Výměnek pro vdovu v čase	68
9.4.2 Výměnek pro vdovu podle typu gruntu.....	69
9.4.3 Zajištění bytu pro vdovu	71
9.4.4 Vdovy stravující se při hospodářově stole	72
9.4.5 Sypaný výměnek pro vdovu.....	74
9.4.6 Jiné naturálie ve vdovském výměnku	76
9.4.7 Půda k vlastnímu hospodaření.....	76
9.4.8 Vdovy na výměnku a děti.....	77
9.4.9 Další formy zaopatření na vdovském výměnku.....	78
9.4.10 Shrnutí	79
10. Další aspekty problematiky vdovského výměnku.....	81
10.1 Porovnání výměnku pro vdovce a vdovu.....	81
10.2 Porovnání postavení ženy ovdovělé před nástupem na výměnek a v průběhu jeho trvání.....	82
Závěr.....	85
Resumé.....	89
Prameny a literatura	91
Prameny.....	91
Literatura	94
Přílohy	103
Tabulky.....	103
Obrázky	105

1. Úvod

Téma této diplomové práce se konstituovalo z mé práce bakalářské,¹ která v rámci zkoumání ústředního tématu výměnku jako formy sociálního zabezpečení na české vesnici narazila na problematiku ovdovělých žen nastupujících na výměnek. Nároky na strávení podzimu života se u nich totiž odlišovaly od ostatních osob na výměnku a vytvořily tak mezi chrasteckými výměnkáři specifickou skupinu, která se stala podnětem pro další výzkum, jehož výsledky jsou prezentovány v této diplomové práci s názvem *Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast*. Časově je výzkum ohraničen léty 1775–1848, pro které byl dostatek pramenů.

Pro získání reprezentativního vzorku a co možná nejlépe vypovídajících dat byl původní vzorek, skládající se ze sondy do 3 obcí chrasteckého panství, rozšířen o zbývající vsi patřící pod panství Chrast. Zpracováno nakonec bylo dohromady i s předchozím výzkumem 29 pozemkových knih pro vsi Bor u Chroustovic, Bořice, Dobrkov, Horka, Hroubovice, Chacholice, Chlum, Lhota u Chroustovic, Lípec, Poděčely, Podlažice, Rosice, Vortová, Zalažany a Zájezdec. Z těchto gruntovnic byla excerpována data anonymní i neanonymní, která byla využita pro získání objektivního pohledu na podobu výměnku celkově a poté výměnku vdovského. Množství získaných dat vytvořilo solidní základ pro určení jevů a skutečností, které kolem výměnku v dané lokalitě panovaly.

Podnětem pro tuto práci se také staly předchozí historickodemografické výzkumy, sledující poměrně nový badatelský trend, tedy genderové aspekty v životě poddanského obyvatelstva a také výzkumy zabývající se životními strategiemi venkovského lidu. Zde se hodí zmínit tři stěžejní práce českých historiček, které se staly inspirací pro badatelský zájem o výměnek a problematiku vdovství. Jedná se o zcela pro tento obor stěžejní práci Alice Velkové *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*,² dále *Protoindustriální společnost*³ od

---

¹ Daniela HYNKOVÁ, *Forma sociálního zabezpečení na venkově na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast*, bakalářská práce, Pardubice 2020.

² Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?: Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

³ Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost: Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, Pardubice 2019

Šárky Nekvapil Jiráskové a také práce *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti*⁴ od Markéty Skořepové.

Předložená diplomová práce je rozdělena na 3 části. První z nich je část teoretická, udávající pozadí samotného výzkumu. Seznamuje s vývojem vědního oboru historické demografie, jehož metodologie byla určující pro pojetí celého výzkumu a při zpracovávání získaných dat. U nás byly první podněty této disciplíny zaznamenány v průběhu 60. let s monografií Ludmily Kárníkové⁵ a od té doby historickodemografické výzkumy podaly odpověď na mnoho badatelských témat. Podrobně s principy této vědní disciplíny seznamuje Eduard Maur⁶ ve 198 stránek čítající příručce věnující se přímo historické demografii.

Na to navazuje pojednání o pramenné základně, které se zaměřuje na pozemkové knihy a práci s nimi. Zde je potřeba zmínit stěžejní práci věnující se pozemkovým knihám *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*⁷ od Vladimíra Procházky, která stále platí za jednu ze základních a nejkomplexnějších prací pro tuto problematiku. V rámci této kapitoly jsou představeny také základní typy zápisů, ze kterých byla získávána data, a pojednání o matrikách. Ty se staly spíše sekundárním doplňkovým pramenem.

Důležité bylo také výzkum zasadit regionálně, jelikož obsah výměnku souvisel také s krajinou a její úrodností a rázovitostí, k čemuž slouží kapitola věnující se chrasteckému panství a historii Chrasti. Zde se stěžejními staly knihy od Josefa Šmída⁸ a velké souhrnné dílo Johanna Gottfrieda Sommera z třicátých let 19. století *Das Königreich Böhmen*.⁹

Dále je prostor věnován pojednání o vdovství, jelikož je potřeba nastínit situaci, do které se žena po smrti manžela dostala a její možná východiska. Velkou souhrnnou prací zabývající se tématem vdovství je výstup zahraničních autorů Beatrice Moring a Richarda

---

⁴ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti: panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016.

⁵ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.

⁶ Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983.

⁷ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.

⁸ Josef ŠMÍD, *Dějiny Chrasti: od nejstarších dob až do roku 1848*, Chrast 1935, TÝŽ, *Chrast v době samosprávy v letech 1848-1918*, Chrast 1937.

⁹ Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, Praha 1837.

Walla *Widows in European economy and society*.¹⁰ Téma vdovství se opírá v základu o výzkum žen, na což navazuje i pojednání o právním postavení žen.

Druhá část již představuje první díl vlastního výzkumu. Na teoretické shrnutí o výměnku, opírající se o práci Cyrila Horáčka,¹¹ navazuje představení výsledků vztahujících se k problematice výměnku na chrasteckém panství. Je zde ukázáno, jak časté dohody o výměnku v rámci smluv byly nebo kdy se nejvíce prosadily a k jakým gruntům v jaké míře se vázaly. Otázkou také bylo řešení obsahu výměnku, tedy vymínění si bytu, stravy nebo naturálií, které výměnkáře měly zabezpečit po dobu jeho podzimu života. Vše je doplněno o výňatky z pozemkových knih, které mají za úkol demonstrovat podobu zápisu.

Druhá část o výměnku měla především za úkol vytvořit pozadí, na kterém půjde vystavět hlavní téma této práce, tedy vdovský výměnek, který řeší celá část třetí. Nejdřív je představena problematika vdovy ve venkovské společnosti vůbec, která zasazuje do kontextu výzkum o vdovském výměnku, tedy formě sociálního zabezpečení pro přestárlé nebo jinak znevýhodněné členy venkovské společnosti. Vdovy totiž představovaly zcela nezanedbatelnou část osob, které na výměnek odcházely.

Součástí je i sonda do matrik, která má za úkol nastínit dobu strávenou na výměnku nebo průměrný věk, ve kterém ovdovělé ženy na výměnek odcházely. Dále je řešena četnost vdovského výměnku v čase nebo podle typu gruntu, což má za úkol zjistit, z jaké majetkové vrstvy vdovy výměnkářky nejčastěji pocházely.

Přesnější obrázek o vdovském výměnku poskytují podkapitoly věnující se jeho obsahu, a to jak naturálnímu tak nenaturálnímu, tedy zajištění bytu, stravy při hospodářově stole nebo peněžních dávek. Může tak dojít k porovnání jednotlivých aspektů a nalezení specifik u vdov. Samostatnou kapitolu nabízí porovnání výměnku ovdovělých osob – vdov a vdovců. Dále část pracující s hypotézou, že ženy, co ovdověly až na výměnku, ho pobíraly polovinu, která nabízí srovnání obsahu výměnku pro ženu, která si výměnek vyjednala již jako ovdovělá a pro tu, která ovdověla až v jeho průběhu.

---

¹⁰ Beatrice MORING – Richard WALL, *Widows in European economy and society, 1600-1920*, Woodbridge 2017.

¹¹ Cyril HORÁČEK, *Výmínek: Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.

2. Metoda práce

Tato předložená práce byla inspirována historickodemografickými výzkumy, stejně jako ony se opírá o principy historické demografie. Historické demografie se jako samostatná vědní disciplína konstitovala v 50. letech minulého století, kdy také přijala vlastní metodiku výzkumu. Ta byla daná především podobou pramenné základny pro předstatistické období, zvláště období protostatistického, které se přibližně kryje s obdobím raného novověku. V těch dobách ještě nebyla vedena moderní demografická statistika, ovšem díky pečlivému zpracování pramenů hromadné evidence lze dojít k přesným a přesvědčivým výsledkům, vypovídajícím o jevech demografické povahy. Jedná se zejména o matriční záznamy o křtech, sňatcích a pohřbech. Tato metodika prošla paralelním vývojem ve Francii i Anglii. Francouzská větev se zprvu soustředila na mimořádně pracnou metodu rekonstrukce rodin, kterou navrhnul historik Pierre Goubert a statistik Louis Henry. V Anglii, v prostředí cambridgské skupiny pro sociální dějiny a historickou demografii, se vycházelo z globálního shromažďování matričních údajů, které sice znamenalo omezenější možnosti statistického zpracování, ale naopak umožňovalo pracovat s větším souborem osob.¹²

V osmdesátých letech označil Jacques Dupâquier, ředitel pařížské Laboratoře pro historickou demografii při EHESS, během německo–francouzského kolokvia historiků v Göttingen historickou demografii za velmi mladou disciplínu, za jejíž kmotry prohlásil již výše zmíněné francouze Pierra Gouberta a Louise Henryho, společně s Marcelem Reinhardem, přičemž za první historickodemografický počín považoval vydání příručky pro využití demografické analýzy register obyvatelstva z předstatistického období.¹³ O dva roky později byla vydána první z tzv. farních monografií, které využívaly farní matriky k demografickému studiu.¹⁴ Za druhou fázi ve vývoji nového vědního oboru Dupâquier považoval vydání disertační práce Pierra Gouberta roku 1960, která se

---

¹² Eduard MAUR, *K problematice historické demografie*, in: Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ (ed.), *Historik bez hranic: z díla profesora Eduarda Maura*, Pardubice 2017, s.21.

¹³ Michel FLEURY – Louis HENRY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*, Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien, Paris 1956.

¹⁴ Etienne GAUTIER – Louis HENRY, *La population de Crulai, paroisse normande*, Paris 1958.

zabývala obyvatelstvem města Bouvais v letech 1600–1730.¹⁵ Roku 1962 byla v Paříži založena mezinárodní Společnost pro historickou demografii, za jejím vznikem stáli Marcel Reinhard a André Armengaud. Od roku 1964 vycházela i revue *Etudes et chronique de démographie historique*, která se hned v následujícím roce přeměnila na jednu za rok vycházející sborník *Annales de démographie historique*. Disciplína byla představena na mezinárodním fóru historiků při příležitosti světového kongresu historické vědy ve Stockholmu roku 1960. Zde vystoupil Louis Henry s výsledky své metody, aplikovanými v monografii o Crulai. Nesetkal se však s veřejným přijetím, podle některých ani nebyla pro historiografii použitelná. I Fernard Braudel považoval Henryho metodu pouze za inovaci demografické vědy.¹⁶

Počátek takových výzkumů lze doložit již do druhé poloviny 18. století, kdy byly publikovány rozsáhlé sbírky statistických materiálů osvěcenskými statistiky v čele s J. A. Rieggerem.¹⁷ Ve století 19. se se pozornost českých historiků upínala k otázce odhadů lidnatosti českých zemí¹⁸, od konce 19. století současně běžel proud snažící se pro tyto odhady využít nové prameny, jako například katastry. Souběžně od konce 19. století badatelský zájem směřoval k zkoumání populačního vývoje měst. Na počátku 20. století byly starší nepřesné odhady W. W. Tomka nebo Z. Wintera podle počtu domů byly nahrazeny přesnějšími postupy opírajícími se o berní poplatníky a o znalost poměru mezi počtem berních poplatníků a obyvatel města jako celku. Klíčové místo v této inovaci zaujímal Bedřich Mendl, na něj navázal Adolf Zeman.¹⁹ Na ně navázaly i analogie z venkovského prostředí²⁰, které se opíraly zejména o různé poddanské soupisy. První

---

¹⁵ Pierre GOUBERT, *Beauvais et Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*, Paris 1960.

¹⁶ Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, Český časopis historický 89, 1991, s. 519-520.

¹⁷ Joseph Anton RIEGGER, *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*, I-XII, Prag – Leipzig 1787-1794.

¹⁸ Blíže viz Eduard MAUR, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, Historická demografie 5, 1971, s. 15-37.

¹⁹ Adolf ZEMAN, *K metodice studia populačního vývoje českých měst královských v předstatistickém období*, Historická demografie 1, 1967, s. 19-27.

²⁰ Eduard MAUR, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. stol.*, Český časopis historický 19, 1971, s. 839-870.

přehled populačního vývoje českých zemí zpracoval Antonín Boháč ve své práci *Obyvatelstvo v Československé republice*,²¹ na kterou navazovali další demografové.²²

Během sporu o metodu vyčítali někteří historikové demografům, že v matrikách pátrají jen po statistických jednotkách. S postupem doby ovšem i právě tato většina historiků pochopila, že Henryho metoda pro ně značí nástup nového nástroje, umožňujícího pozorování plynutí života populace minulosti. Jako důsledek diskuzí o nových metodách historické demografie se i za hranicemi Francie objevil zvýšený zájem o prameny k dějinám obyvatelstva i o historii populací v dějinách národa. Začala se také konstituovat střediska historickodemografického bádání ve střední i východní Evropě, jako třeba v Polsku, Maďarsku nebo Estonsku.²³

Od sedmdesátých let minulého století se začal okruh problémů pro historickou demografii rozšiřovat, systematicky se začala zabývat kromě populačního vývoje i velikostí a složením rodin a domácností. Na možnost výzkumu rodinných struktur upozornil anglický historik Peter Laslett v práci *The World We Have Lost* vydané v Londýně roku 1965 a poté sborníkem *Household and Family in Past Time* vydaného v Cambridge roku 1972. V přibližné té době použil Franklin Mendels²⁴ pojem *protoindustrializace* pro rychlý nárůst tradičními formami organizovaného, ovšem tržně zaměřeného venkovského průmyslu, který byl spouštěčem regionální diferenciaci v 16. – 18. století. K demografickému modelu protoindustrializace se vyjádřil i Anthony Wrigley a Roger Schofield.²⁵ V poněkud širším měřítku na složitost a proměny struktury protoindustriální domácnosti poukázal i John Hajnal²⁶ a přišel s teorií, která rozčlenila evropský prostor do dvou sekcí rozdělených pomyslnou hranicí mezi Petrohradem a Terstem, která rozdělila Evropu podle typů rodin na principu demografického chování. Zatímco severozápad byl charakteristický jevem, kdy se usedlosti ujímal nejstarší syn a postupně vyplácel sourozence, na jihovýchodě všichni synové i s rodinami zůstávali společně na usedlosti.

---

²¹ Antonín BOHÁČ, *Obyvatelstvo v Československé republice*, in: Jiří Horák – Karel Chotek – Jindřich Matiegka (edd.), *Československá vlastivěda. Řada II, Národopis*, Praha, 1936, s. 1-96.

²² E. MAUR, *K problematice historické demografie*, s. 22-23.

²³ P. HORSKÁ, *Česká historická demografie*, s. 520-521.

²⁴ Franklin F. MENDELS, *Proto-industrialization: The first Phase of the Industrialization Process*, *The Journal of Economic History* 32, 1972, s. 241-269.

²⁵ Například E. A. WRIGLEY – R. S. SCHOFIELD, *The population History of England 1541-1871. A reconstruction*, Cambridge 1989.

²⁶ John HAJNAL, *European marriage patternd in perspective*, in: D. V. Glass – D. V. C. Eversley (edd.), *Population in history, Essays in historical demography*, Chicago 1965.

Tato teorie prošla v osmdesátých a devadesátých letech ověřováním pomocí kulturní antropologie a komparace.²⁷ Komparativní studium sociální každodennosti a rodinného cyklu byly základem bádání o dějinách manželství a rodiny. Pozornost byla zaměřena na okolnosti uzavření sňatku, problematikám rozvodu nebo vdovství.²⁸ V devadesátých letech se aktuálním tématem stalo i studium migrací,²⁹ kde byly sledovány důvody, rozsah i intenzita.³⁰

Během šedesátých let se prolomila bariéra mezi východní a západní historiografií a pomalu docházelo k ožívování styků přerušovaných v padesátých letech. Vyjet na zahraniční konference se sice mnoha historikům socialistického bloku nepodařilo, ale informace pronikaly z konferencí místních, kam byli zahraniční historici zváni.³¹ Zájem o nějaké hlubší navázání pracovních kontaktů s demografickou vědou a rozvíjející se historickou demografií začali čeští historikové projevovat během 50. a 60. let minulého století. První podněty přišly od Ludmily Kárníkové s její monografií *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, která se zabývala populačním vývojem českých zemí v období kapitalistické industrializace. Poté se od poloviny šedesátých let začala konstituovat centra zabývající se metodickými aspekty historické demografie na Filozofické fakultě UK v Praze a také na Pedagogické fakultě v Ostravě, na Slovensku se zájem o historickou demografii stahoval k Historickému ústavu UV v Bratislavě. Kvůli potřebě řízenější koordinace vznikla roku 1967 při Historickém ústavu ČSAV Komise pro historickou demografii. V jejím čele stála Pavla Horská. Ještě v témže roce začala Komise pro historickou demografii vydávat ročenku *Historická demografie*, která kromě nucené odstavky mezi léty 1975–1982 vychází dodnes. V sedmdesátých letech byla celkově utlumena zásahem shora činnost Komise, obnovena až v letech 80., společně s ročenkou, ve které byly dále vydávány nejvýznamnější výsledky výzkumů.³²

Pro demografii středověku dále pokračoval zájem badatelů o studium vývoje lidnatosti a sociální skladby měst, který shrnul například František Hoffmann ve své monografii

---

²⁷ Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien 1990.

²⁸ Martine SEGALEN, *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*, Frankfurt am Main-New York 1990.

²⁹ Pavla HORSKÁ, *Konference o migracích v Evropě v Santiagu de Compostela*, *Historická demografie* 18, s. 184-188.

³⁰ Josef GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 125-134.

³¹ P. HORSKÁ, *Česká historická demografie*, s. 522.

³² E. MAUR, *K problematice historické demografie*, s. 23-24.

České město ve středověku, vydané v Praze 1992. Od konce 70. let se do badatelského zájmu dostala i středověká mortalita,³³ na podněty které z těchto výzkumů vyšly navázali F. Šmahel a P. Čornej. Dále se rozvíjelo studium problematiky 17.–19. století, kde šlo o zkoumání demografických struktur, ale i otázek populační dynamiky, zejména se zájem soustředil na stránku přirozené měny obyvatelstva. Pro tento účel byly získány prostředky z grantu, které umožnily rozsáhlou excerpci matričních údajů a postupně sondami pokryly celé území České republiky. Díky tomuto statistickému zpracování bylo možno odhadnout počty narozených, zemřelých a oddaných českých zemích v období 1651–1800, díky čemuž šlo zpřesnit i odhady o vývoji obyvatelstva. Výsledky těchto excerpací byly publikovány v roce 1981 ve sborníku *Dlouhodobé populační trendy na území Československa*, jehož editorkou byla Pavla Horská, následně v roce 1994 ve článku od Ludmily Fialové *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 16. a 18. století*, vydaném v periodiku *Historická demografie* číslo 18. Naposledy byly výsledky tohoto výzkumu publikovány roku 1999.³⁴ Díky spolupráci českých a rakouských historiků³⁵ se začal rozvíjet systematický výzkum rodiny a vztah mezi sociálním a demografickým vývojem, kterého se z českých historiků zúčastnili Lenka Matušíková, Alice Klášterská – Velková, Josef Grulich, Alena Pazderová, Markéta Seligová a Eduard Maur. Systematický výzkum demografických problémů byl završen v devadesátých letech vydáním syntetických prací spíše popularizačního charakteru, ale na počátku devadesátých let vyšel sborník *Dětství, rodina, stáří*, který byl především zaměřen na metodické otázky a hlavní problémy vývoje populace Evropy.³⁶ Jako další perspektivy historickodemografických výzkumů se jeví prohloubení sociální analýzy v rámci historickodemografických výzkumů, spolupráce historické demografie s historickou antropologií a sociálními dějinami v rámci dějin rodiny, ale i ve studiu migrací.³⁷ Po vzoru předcházejících historickodemografických prací i tato předložená práce využila

---

³³ Viz Eduard MAUR, *Zu einigen methodischen Fragen der historischen Demographie (Mit besonderer Rücksicht auf das Studium der mittelalterlichen Sterblichkeit)*, *Antropologie* 17, 1979, č. 1, s. 75-77.

³⁴ Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemích v 17. a 18. století*, Praha 1999.

³⁵ Markus CERMAN, *Das Projekt Soziale Strukturen in Böhmen, 16.–19. Jahrhundert*, *Prager WISOHIM* 5, 1999, s. 185-203.

³⁶ Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

³⁷ E. MAUR, *K problematice historické demografie*, s. 23-28.

metodu excerpce anonymních i neanonymních dat, přičemž stěžejním pramenem pro získání informací se staly pozemkové knihy, sekundárním doplňkovým pramenem poté i matriky. Zaměřila se na výzkum obrazu vdovství stráveného na výměnku v takovém rozsahu, v jakém mohly daný pramen a způsob práce vydat co nejlepší možnou výpověď.

3. Pramenná základna

3.1 Pozemkové knihy

Stěžejním pramenem pro tento výzkum se staly pozemkové knihy, ze kterých byla čerpána data metodou excerpcce anonymních i neanonymních dat. Pozemkové knihy platí za základní pramen pro studium držby poddanského majetku³⁸ a za zcela ojedinělý pramen, dokládající vývoj práva v českých zemích.³⁹ Patří vedle matrik, soupisů obyvatelstva, katastrů, urbářů nebo vrchnostenských instrukcí k nejrozsáhlejším pramenům, díky kterým lze zkoumat dějiny poddanského obyvatelstva.⁴⁰ Pozemkové, též gruntovní, knihy obsahují zápisy právních poměrů jednotlivých vesnických poddanských nemovitostí a platí za typickou instituci českého práva. Postupně se rozšiřovaly od 16. století, od druhé poloviny 16. století byly zavedeny v celé zemi. Od této doby lze tedy rekonstruovat právní poměry na poddanských gruntech až do zrušení poddanství. České pozemkové knihy sice nemají období v obecnosti jejich rozšíření, nejsou ale institucí pouze českou. Ještě dříve jsou datovány ojedinělé knihy vídeňského okruhu, které pochází z počátku 15. století. K jejich většímu rozšíření dochází až ve druhé polovině 17. století v Horních a Dolních Rakousech. Tyto rakouské knihy jsou ale zaměřeny na evidenci zástavního práva a až s koncem 17. století se zápis v nich stává obligatorním. V okruhu práva francouzského existovaly inskripční rejstříky bez specializace pro zanášení hypoték a transkripční pro převody nemovitostí, ve Švýcarsku se řídce vyskytují knihy protokolární, všechny tyto knihy se ale váží spíše až k 18. století, v Německu se knihy vyskytují od druhé poloviny 17. století a slouží také k zapisování hypoték.⁴¹

Za nejstarší z českých pozemkových knih bývá považován urbář ostrovského kláštera, který pochází z roku 1390. V něm je zaneseno 58 knihovních zápisů vesnických majetků, pocházejících z let 1388–1417. Jedná se ale o velmi specifické záznamy, které se týkají

---

³⁸ Výběrem např. Josef HANZAL, *Současný stav a úkoly studia pozemkových knih*, SAP 14, č. 1, s. 39-56.; Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 40, 1993, s. 51-61.; Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963 nebo Jiří STIBOR, *Pozemkové knihy*, in: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1*, s. 6-19.

³⁹ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 65-66.

⁴⁰ Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze: sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 19. a v 17. století*, Brno 1999, s. 20.

⁴¹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 5-6.

správy sirotčích peněz poručníky, majetkových převodů klášterních náprav a jen velmi vzácně jde o zápisy týkající se běžných převodů poddanských gruntů. Pro ty posledně jmenované je typické, že v nich jsou uvedeny podrobné poddanské povinnosti vůči vrchnosti. Několik z těchto záznamů také obsahuje evidenci o zástavách nebo půjčkách. Jako vzor zde nejspíš sloužily městské knihy, jejichž systém do klášterní administrativy přenesl Mikuláš z Rabštejna, který předtím působil jako protonotář Nového Města pražského. Ostrovský urbář více připomínal specializované knihy vedené ve vrchnostenských kancelářích než pozemkové knihy. Jisté podobnosti vykazuje i ve vztahu k dolnorakouským knihám z doby kolem roku 1400. Ostrovský urbář lze tak za naši nejstarší knihu označit jen velmi omezeně. O něco blíže k pozemkovým knihám byla registra trhová chodského soudu v Domažlicích, která byla vedena od roku 1404. V nich se ale zachovalo pouze sedm výpisů z roku 1576 týkajících se sporu o právo myslivosti, ve kterých se řešil prodej tzv. mrak, tedy honebních revírů v královských lesích, které někteří sedláci drželi dědičně. Právě jeden z těchto zápisů podává svědectví o převodu poloviny usedlosti na zetě držitele gruntu a jeho manželku, zároveň je součástí tohoto zápisu smlouva o výměnku. Mimo tyto nejednoznačné případy lze za doopravdy nejstarší pozemkové knihy klasického typu označit knihu židenickou z roku 1472, kniha vsí jindřichohradeckého špitálu z roku 1480, poté kniha vsí velkostatku Frýdlant z let 1493–1515, kniha vsí Háj kláštera oseckého z roku 1506 a také pardubická pozemková kniha z roku 1508.⁴²

České vesnické pozemkové knihy patří do struktury *české právní kultury knih veřejných*, k tomuto označení došlo hlavně v zemských deskách a poté v městských knihách.⁴³ S jejich rozšířením lze sledovat na jejich stránkách boj mezi poddanými a jejich vrchností, jelikož knihy slouží zájmům obou skupin. Pro poddané šlo o určení jejich jistých poměrů, které mohli použít k obraně svých práv. Proto když nabývali nové půdy nebo oprávnění, usilovali o zanesení tohoto faktu do knih. Vrchnost pozemkové knihy používala především k stále úplnější evidenci hospodaření svých poddaných a přehledu o dění na gruntech. Zcela zásadní význam mají pozemkové knihy pro bádání v oblasti práva, protože vypovídají o jednotlivých typech poměrů poddaných k půdě, ale i o majetkovém a rodinném právu a podávají tak přesvědčivý a kontinuální obraz o tradičním českém

---

⁴² Eduard MAUR, *Nejstarší choťšovské pozemkové knihy (1497-1566) – významný pramen pro poznání populačního vývoje Čech v 16. století*, Historická demografie 41, 2017, č. 2, s. 131-135.

⁴³ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 6.

právu dochovaný odrazem přímé praxe. Pozemkové knihy ale svůj právní potenciál přerůstají a podávají cenné svědectví o sociálních poměrech na české vesnici. Nelze ale opomenout ani jejich slabiny, jelikož pozemkové knihy slouží jako pramen pouze pro nějakým způsobem majetnou vrstvu poddanského obyvatelstva, neodpovídá ani na otázku námezdní práce a málo vypovídá také o problému řemesel.⁴⁴

Co se struktury týká, pozemkové knihy byly vedeny zpravidla třemi způsoby. Šlo o zásadu chronologickou, podle které byly vedeny knihy, které v časové posloupnosti zaznamenávaly poměry podle konání výročních soudů. Klasickým obsahem tak byly doslovné zápisy jednotlivých smluv. Uspořádání věcné se prosadilo především ve speciálních knihách, např. sirotčích. Praxe v jejich vedení se ovšem různila. Jako badatelsky velice přívětivý lze považovat zásadu vložkových zápisů, kdy má každá usedlost několik vyhrazených stran v knize.⁴⁵

3.2 Studium pozemkových knih

Od poloviny 60. let minulého století se začaly objevovat první výsledky široce postaveného archivního výzkumu, který měl za cíl komplexně zezvidovat všechny pozemkové knihy z českých zemí.⁴⁶ Zájem o studium pozemkových knih se rozvířil nejprve v řadách archivních pracovníků, ale v roce 1963 vyšla průkopnická monografie Vladimíra Procházky,⁴⁷ která vytvořila solidní základ pro následující badatelský zájem o pozemkové knihy. O rok později vyšla studie Josefa Hanzala *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*⁴⁸ ve které autor konstatoval neutěšený stav studia pozemkových knih a kladl důraz na studium knih z předbělohorského období. Poté se na stránkách archivního časopisu strhla diskuze o správné terminologii pramene, bylo poukazováno na značnou nejednotnost terminologie v předchozí literatuře.⁴⁹ Podle badatelů F. Vacka, V. Černého a M. Volfa šlo pozemkovou knihou rozumět jen knihu

---

⁴⁴ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 10-13.

⁴⁵ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 69-70.

⁴⁶ Gabriela ČECHOVÁ a kol., *Soupis starých pozemkových knih*, AČ 11, 196, s. 6-16.

⁴⁷ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963

⁴⁸ Josef HANZAL, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, Sborník archivních prací 14, 1964, s. 39-56.

⁴⁹ Stanislav POLÁK, *Knihy pozemkové a knihy městské (Poznámka k diplomatické terminologii)*, Archivní časopis 16, 1966, s. 208-215.

vedenou vrchností pro určenou nemovitost poddanskou, potíže přineslo dělení starších knih na městské a gruntovní, kdy došlo nadřazení pojmu *pozemková kniha* nad *městská kniha* a *gruntovní kniha*. Josef Hanzal se přiklonil následně k dělení pozemkových knih na 3 druhy, tedy rustikální vesnické pozemkové knihy, městské knihy poddaných měst a dominikální vesnické pozemkové knihy. M. Tratírek jako pozemkové knihy chápal gruntovní knihy vedené pro poddanské nemovitosti vrchnostmi nebo jednotlivými vesnicemi a městečky. Stanislav Polák nabídl nazývání knih od počátku vedení do 80. let 18. století *gruntovními knihami*, pro knihy z pozdějšího období nabídl název pozemkové knihy. Naproti tomu Oldřich Turčín preferoval pouze používání názvu *pozemková kniha*. Poté problém terminologie ustal, nebyl ale zcela vyřešen, nejčastěji se začal využívat pojem *pozemkové knihy*.⁵⁰

První souhrnná práce čerpající ze soupisu pozemkových knih v určeném regionu se objevila v roce 1966, autorem byl Miroslav Volf⁵¹ a shrnul v ní poznatky o pozemkových knihách Středočeského kraje. Dále se soupisy zabýval Ivan Štarha ve studii *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*.⁵² Za přínosnou lze zcela jistě označit i studii Josefa Tlapáka,⁵³ který se zaměřil na nejstarší pozemkové knihy. V 60. a později 70. letech byly intenzivně studovány dějiny cen a mezd.⁵⁴ Uplatnění pozemkových knih v regionální historiografii⁵⁵ našel například Oldřich Svozil mladší, který se pokusil na základě rozboru nejstarší přívozské pozemkové knihy poukázat na využití tohoto typu pramene ve studiu života poddaných v 17. a 18. století. K poněkud obsáhlejšímu sociálně

---

⁵⁰ Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, s. 51-54.

⁵¹ Miroslav VOLF, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, Sborník archivních prací 16, s. 50-127.

⁵² Ivan ŠTARHA, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200-205.

⁵³ Josef TLAPÁK, *K problematice vedení pozemkových knih poddanými na území někdejšího brněnského a uherskohradištského kraje do závěru feudálního období*, Vědecké práce Zemědělského muzea 24, 1984, s. 125-139.

⁵⁴ Josef PETRÁŇ et al., *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1, Studia historica V, 1971.

⁵⁵ Oldřich SVOZIL, *Nejstarší pozemková kniha poddanské vsi Přívozu (Příspěvek k dějinám obce v 17. a 1. polovina 18. století)*, Ostrava 7, 1974, s. 255-266.

ekonomickým rozborům posléze přistoupila Helena Gregorová⁵⁶ nebo Bronislav Chocholáč,⁵⁷ který studoval zápisy několika vesnic z pernštejnského panství.⁵⁸

3.2 Práce s pramenem

Primárním pramenem pro získání dat pro tuto práci se staly pozemkové knihy z fondu Velkostatek Chrast, který je uložen ve Státním oblastním archivu v Hradci Králové. Celkem se jedná o 29 gruntovnic vyhovujících časovému a tematickému vymezení. Zpracovány byly pozemkové knihy pro vsi Bor u Chroustovic, Bořice, Dobrkov, Horka, Hroubovice, Chacholice, Chlum, Lhota u Chroustovic, Lipeč, Poděčely, Podlažice, Rosice, Vortová, Zalažany a Zájezdec. Strukturou se jedná o knihy vedeny chronologicky, ale podle jednotlivých gruntů formou zásady vložkových zápisů, některé obsahují i jmenný rejstřík. Co se týče obsahu, vyskytovaly se v nich jak smlouvy o postupu nemovitosti mezi poddanými, ale i svatební smlouvy, které obsahovaly převod gruntu, dále pak zákupy nemovitostí nebo jen místa ke stavění od vrchnosti. V následující části jsou zápisy ukázány na nejčastějších typech, včetně poměrně zajímavé svatební smlouvy na mosteckou hospodu, která se v gruntovnici také nachází.

3.2.1 Svatební smlouva

„Smlouvy svatební Jána Baťa z Mostu s Kateřinou Kuchinka

Níže psaného dne a roku stala se mezi Jánem Baťa z Mostu panství Chrasti jakožto ženichem ze strany jedné, pak mezi Kateřinou Kuchinka, též tam odtud, jakožto nevěstou ze strany druhé, následovní dobrovolná a nezrušitelná svatební úmluva, která ale teprve po kněžském sňatku úplnou platnost nabyde.

---

⁵⁶ Helena GREGOROVÁ, *Pozemkové knihy pražské metropolitní kapituly v 16. a 17. století (pramen ke sledování zatížení poddaných)*, Sborník archivních prací 29, 1979, s. 277-317.

⁵⁷ Bronislav CHOCHOLÁČ, *Zadluženost a poddanské dávky (Příspěvek ke studiu sociálně ekonomických problémů poddaných v 2. polovině 16. století na základě rozboru pernštejnských pozemkových knih)*, Jižní Morava 25, 1989, s. 75-87.

⁵⁸ B. CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, s. 53-59.

1. Věnuje nevěsta Kateřina Kuchinka respe přináší do společného jmění užívání a vlastnictví s nastávajícím manželem Jánem Baťa na hotovosti svou v sirotčí kase chrastocké složenou částku př..... 700 Čmz

Pravím Sedum set zlatých münz

K tomu věnuje těmto manželům aneb daruje do jejich společného jmění nevěstina sestra Jozefka Klusová na hotovosti ..... 100 fr

A její bratr Václav Kuchinka v Zaječicích též tak ..... 30 fr

Věno nevěstino: 830 fr Čmz

Pravím Osum set třicet zlatých Conv Münz

2. Naproti tomu věnuje a zadává v tímto ženich Jan Báťa své nevěstě Kateřině Kuchinka hospodářství, neb polovičku má jemu na v knize gruntovní zalaženské od roku 1792 fol. 108 vtěleného zápisu grunt vlastní přináležející dominikální hospody N. Cons. 11 vlastníka, ku vsi Podčelů přináležející i v hlásané přináležejícíma dominikálníma polnostmi pod 2 jitra 1109 n° V. Top. 361 na stráni, a zahrada při hospodě podzvanou, pak dominikální pole nad rybníky pod 3 míry 5 achtlů a za příkopy 1 míru 4 achtle od dvora Podčelů se vším právem a příslušenstvím jak takové sám užíval neb užívati mohl, a oprávněn byl, v dobrovolně a výslovně umluvená suma př 760 fr Čmz

Pravím Sedum set šedesát zlatých Cons Münz

Proti společnému vybejvání všech na těchto tuto hospodu vypadajících c. k. daní a povinností i břemen tak jak v právním kontraktu uvedené jsou, jakož i placení 10 percent laudemium

3. Spoluvlastnictví této hospody hned od daného dne respe ode dne kopulace na Kateřinu Kuchinka přejde, naproti tomu ona povinna bude všechny na této hospodě knihogruntovní pojištění jakož i nitroknihovní dluhy společně zapraviti a převzítí, totiž:

- a) Dluh do kasy sirotčí Chrastocké proti ¼ letní výpovědi 5% intemasu a pod klauzuli patentu od 18 října 1792 S: 4 ..... 40 Čmz
- b) Sestře ženicha Kateřině Rabus ..... 120 Čmz
- c) -,- Františce Baťa ..... 160 Čmz
- d) Dluh Jánu a Kateřině Popílka ..... 120 Čmz

- e) Rodičům ženicha Karel a Terezie Baťa ..... 120 Čmz
f) Mimoknihovní dluhy v sumě př ..... 200 Čmz

Mimo to rodičům Karlu a Terezii Baťa vejminek dávati společně, tak jak jej sypaný dle naduvedené knihy gruntovní pojištěný mají.

4. *V pádu zemření jedné neb druhé manželské strany naživu pozůstalý manžel při zanechání dítek se těmito stejný díl táhnouti má, při nezanechání dítek ale mimo zákonný čtvrtiny celého zanechaného jmění úplným dědicem býti má.*
5. *Spokojují se obě strany, by tato smlouva svatební knihogruntovně vtělena a vyznamenaná byla.*

Na důkaz čehož obou kontraktujících stran a těch schválení dozádaných svědků vlastnoruční podpisy.

V Mostech dne 15ho února 1840⁵⁹

3.2.2 Převod usedlosti mezi fyzickými osobami

„Zápis Matěje Kratochvíle z Chacholic

Dne a roku níže psaného mezi Jakubem Kratochvílem postupujícím z jedné, pak synem Matějem Kratochvílem nastupujícím z druhé strany, stalo se následovné dobrovolné nezrušitelné po – a nastoupení.

Postoupil z moci přítomného zápisu postupuje Jakub Kratochvíl ten v obci Chacholicích pod N. Cons. 31 ležící jemu vlastní přináležející celoselský statek dle zápisu knihy gruntovní folio 8 se vším při statku se vycházejícíma náradí a dobytkem: totiž dvě klisny, jedno hříbě, jednu světskou plemenici, se vším právem a příslušenstvím, svobodným jim s průjezdem tím právem jak on a jeho předkové ho užívali, neb užívatí mohli synovi Matějovi s dědicema užívání, vlastnímu držení a vládnutí za sumu trhovou Čtyři sta padesát osm zlatých

---

⁵⁹ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 215, Zalažany, Podččely, fol. 1.

Kteroužto sumu tržní následujícím způsobem po 10 fr ročně placením zapraviti povinen jest, a sice:

Na spustlost stavení se poráží ..... 58 fr 19 x 3 d

Z ostatních 400 fr sobě otec zanechává ..... 100 fr -,-

Janovi bratru na Košumberce zaplatit horním způsobem ..... 75 -..

Kateřině provdaný za Jozefa Sedmíka ..... 75 -,,

Dorotě -.- Jozefa Tománka ..... 75 -..

Matěj hospodář sobě poráží ..... 75 -..

Jenž činí ... 458 fr 19 x 3

de

Podle čehož nastupující právní odevzdání té živnosti dosazuje.

Získá vše obecních daných břemen jenž jsou:

*Cís. Král: kontribuce a jim těm podobné daně vrchnosti úroku svatojirského .... 2fr 34 ¼
x*

Svatohavelského .... 2 fr

39

Obilí úročně pšenice 2 míry 4 achtle 1 str

Za penzi ročně ..... 12 x

A příze přásti

Vybejvání pěší a jezdecky robotu: od datum zápisu na sebe vztahuje. Dále je pak nařizuje postupující aby nastupující povinen byl z těch přejatých klisen sestře Dorotě Tománkové jedno hříbě do odstavení vychovati a dáti, kdyby ale pak ona takový hříbě nechtěla, takové v 14 fr zaplatiti a jednomu kousku i sobě dědično z letošního božího požehnání po 1 korci pšenice, a 1 korci žita odepsati. Těž jakož taky sobě odstupující na čas živobytí jeho za vejminek si vyhrazuje: by nastupující vychování, ošestení, byt a společně stůl dáti, jednou ročně setého obilí 3 korce pšenice,, 2 korce žita, 3 korce ječmene odepsati k zahradám právo a přístup jemu přáti jako pro zachování zůstal.

Majíce postupující do rozdílu zanechaného dobytku a svoje hovězí pro Jana 1 krávu

Kateřinu 1 –

Dorotě 1 jalovici

A pro sebe 1 krávu

Těž ovčího dobytka 4 tlupy a 1 plemenici svěskou, kterých v živění hospodářovým do vůle a času postupujícího dáti a zachování býti má. Čemuž nastupující dobrovolně svoluje a přistupuje.

Ku potvrzení toho tento trh který s povolením sousedů do knih gruntovních vtělený býti mmůže, obě strany podepsaly a níže sám svědky k vlastnoručnímu podpisu dožádali. Jenž se stalo v Chacholicích dne 20 dubna 1794⁶⁰

3.2.3 Zákup nemovitosti od vrchnosti

„Zápis Matěje Brambůrka

na chalupnickou živnost

Roku 1803 dne 25ho února stal se mezi úřadem hospodářským králohradeckého biskupství panství Chrasti prodávajícím z jedné – pak Matějem Brambůrkem kupujícím ze vsi Hroubovic z druhé strany následující a nezrušitelný kup a zákup:

Prodává z moci přítomného zápisu prodal právní úřad hospodářský Matějovi Brambůrkovi onu ve vsi Hroubovicích pod N. Cons. 3 ležící, od něho i od předešlých hospodářů jen v časech držení mající, následovně až posud vrchnostenskou chalupnickou živnost s téma k ní hned od starodávna přivtělenejma rustikálníma případnostma, k jeho vlastnímu i budoucích dědiců držení, jmění, užívání a vládnutí, za zákupní cenu tržní za
Padesát   sedm   zlatých   pravím   za
..... 57 fr

---

⁶⁰ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 208, Skála, Chacholice, fol. 209.

Kteroužto tržní sumu následovně poplatiti musí:

Hned při završení tohoto kontraktu musí do důchodu vrchnostenského jménem závdanku složit ..... 7 fr

Ostatních ..... 50 fr

Musí při držení gruntovních soudech začnout od roku 1803 každoročně po 3 fr do důchodu skládati.

Případnosti při té chalupě jsou:

Pole pod N. Topog. 343 u olšového lesa ..... 1 jitro 1293 sáhů

Zahrada ..... 239 při domě ..... 138 -,,

Paště ..... 336 vejmol ..... 55 -,,

Vjednom 1 jitro 1486 sáhů

Z kterých oním cí. král.: kontribuci, magacíny, listrunky, transporty, pojížd'ky a jim takové zemoknižní daně dle repartice vybejvati, ale taky do důchodu vrchnostenského za robotu ročně dle od nejvyšších míst stvrzeného kontraktu na schlazení té samé a na budoucí věčné časy pět zlatých 12 x zapravovati musí.

*Ku potvrzení toho jsou se obě strany vlastnoručně podepsaly, a tento kontrakt až na vrchnostenské stvrzení a povolení k vtělení do knih gruntovních zavřely. Stalo se v Chrasti dne a roku zvrch psaného.*⁶¹

3.3 Matriky

Sekundárním a spíše doplňkovým a pomálu využívaným pramenem se staly matriky, ovšem hodí se o nich zmínit alespoň stručně, jelikož představují důležitý zdroj dat pro historickodemografické výzkumy celkově, dokonce se staly jedním ze základních pramenů historické demografie celkově. Zásahu na tom nese především francouzská

---

⁶¹ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 193, Hroubovice, fol. 8.

statistika, která poskytla podrobné metodické postupy k excerpci dat z matrik. Předpokladem pro zpracovávání matrik je znalost jejich historického vývoje.⁶²

Nejstarší evropské matriky se dochovaly v románských zemích, jako je Itálie, Francie, Belgie nebo Španělsko a pocházejí z období 14.–15. století. V Německu byly matriky zavedeny až se šířením reformace, v katolických oblastech se ale uplatňovaly mnohem pomaleji a zcela se uplatnily až po tridentském koncilu, který v roce 1563 uvedl v platnost nařízení zaznamenávat všechny sňatky a křty. V Čechách byl vývoj velmi podobný tomu německému, první matriky pocházejí ze severozápadního pohraničí z 16. století. Za nejstarší matriku na našem území lze považovat oddací matriku z Jáchymova, která pochází z roku 1531, po ní následovala roku 1541 Horní Blatná a poté roku 1544 Abertamy, po nich další obce převážně v západních a severních Čechách. Později se ojedinele přidaly i Čechy střední, například matrika ze Slaného z roku 1556, Kutná Hora 1571 nebo matriční kniha z Prahy pocházející z roku 1584, až později se tento trend přesouvá i do Čech jižních a východních. Všeobecné nařízení o vedení matrik bylo vydáno až olomouckou synodou v roce 1591 a pražskou synodou v roce 1605. Rozhodující pro zakládání českých matrik byla doba, kdy na pražském arcibiskupském stolci seděl kardinál Arnošt Harrach (1624–1627), za jehož funkce vedla matriky již většina farností. Farnosti ovšem byly velmi rozsáhlé, k jejich zmenšení došlo až za josefínských reforem. Oproti poměrně rychlému zavedení matrik déle trvalo, než se ustálila forma zápisu, kde dlouho záleželo především na osobní iniciativě jednotlivých farářů. Dlouho se také udržela nejednotnost jazyková, kdy se objevuje zároveň čeština, němčina i latina. Až do roku 1770 byl převládajícím typem zápisu zápis větný, zprvu velmi stručný, kolem poloviny 18. století již poměrně zevrubný. Dvorním dekretem z roku 1770 byly nařízeny nové matriční formuláře, které nahradily původní větný zápis zápisem rozděleným do rubrik. Za vlády Josefa II. roku 1781 byly matriky prohlášeny za veřejné listiny, v roce 1784 vznikly nové formuláře, které jen s malými obměnami sloužily až do roku 1949. Ve stejném roce bylo dvorským dekretem nařízeno, aby byly zvlášť matriky vedeny pro každé místo nebo byl zřízen alespoň příslušný matriční oddíl. Další nařízení z konce 18. a z 19. století již zásadně neměnila podobu matrik.⁶³

---

⁶² Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, Historická demografie 6, 1972, s. 40.

⁶³ Tamtéž, s. 40-50.

4. Panství Chrast

Panství Chrast, společně se zbožím Hroubovickým a Zájezdcem, se nacházelo v blízkosti řeky Chrudimky. Hraničilo na severu s Rosicemi a Chroustovicemi, na jihu s částmi Rychmburského panství, Rosicemi a Hrochovým Týncem, na západě také s těmi třemi naposledy uvedenými. Samostatně na jihu, na hranici s okresem Čáslav, leží vesnice Chlum a Vortová. Panství Chrast, vyjma k němu připojených vesnic Hroubovice a Zájezdec, patřily v dřívějších dobách k benediktinskému klášteru v Podlažicích, zničenému roku 1422 husity.⁶⁴ Město Chrast se nachází mezi Chrudimí a Skutčí v rovinaté a úrodné krajině,⁶⁵ která jen o něco dál přechází již v krajinu hornatou, značící přechod na Vysočinu. Dříve lidé Chrast a její okolí označovali ještě jako místo *v kraji*, zatímco oblast dál na jih a jihozápad, kde stála města Skuteč, Hlinsko a Nasavrky, již byla označována jako *v horách*.⁶⁶ Okolí poblíž Chrasti je povětšinou rovinaté a nachází se tam jen malá převýšení. Výjimkou je skalnaté a členité území mezi poměrně vysoko položenými obcemi Skála a Chacholice, kde si řeka razí cestu skalnatým údolím a tvoří několik vodopádů. Vsi Chlum a Vortová leží v krajině, kde je nízké pohoří, které odděluje okolí Chrudimi od Čáslavska. Vody panství se skládaly ze tří potoků a několika rybníků. Rybníky tam byly dva větší – Horecký a Černý, oba byly zarybněny kapry, štikami, líný a pstruhy. V třicátých letech 19. století Johann Gottfried Sommer také uvádí, že populace je lehce přes 6700 duší, mezi nimiž je 27 rodin helvétského vyznání a 88 židovských rodin, dominantním jazykem byla čeština.⁶⁷

4.1 Historie Chrasti

O samotném založení Chrasti se nedochovaly žádné písemné zprávy, dá se ale téměř s jistotou tvrdit, že ji založil slavný podlažický benediktínský klášter. Ten byl založen před rokem 1150 v Podlažicích a patřily mu pozemky rozkládající se kolem dnešní Chrasti, které byly ještě dlouho po založení kláštera neobdělané a zarostlé chrastím a lesy.

---

⁶⁴ Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, Praha 1837, s. 97-98.

⁶⁵ Teréza NOVÁKOVÁ, *Potulky po Čechách východních*, Praha 1913, s. 100.

⁶⁶ Josef Jan PÍCHA, *Klášter v Podlažicích a město Chrast*, Hradec Králové 1909, s. 2-3.

⁶⁷ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 97-100.

Celé toto území bylo také neobydlené. Aby tyto pozemky klášter zhodnotil, musel se postarat, aby na nich byla vystavěna osada, čímž by se dostal k dalším příjmům. Ona osada byla založena jako městečko v přímé blízkosti kláštera u cesty, která spojovala královská města Poličku a Chrudim ve druhé polovině 13. století. Podlažický klášter určil pozemky, které k novému městečku nadále měly náležet a zařídil osídlení. Také byly vybudovány 2 brány – horní a dolní, které pozbývaly obranné funkce, ale spíš sloužily jako kontrolní body.⁶⁸

Zpráv o Chrasti z období 150 let, kdy byla v područí podlažického kláštera, není mnoho. Správa městečka byla dána rychtáři, v jehož rodě tato funkce zůstala dědičně. Rychtář se stal zprostředkovatelem mezi klášterem a osadníky, k ruce měl sedm konšelů, které ustanovovala vrchnost. V roce 1421 byl podlažický klášter zničen husity a po dobu dlouhých 6 let se o Chrast nikdo nestaral, až v roce 1427 ji do správy převzali husitští páni, v roce 1427 šlo o Jakuba z Kroměšína, který dostal také hrad Rychmburk. Po něm v letech 1432–1436 klášterní zboží spravoval Jiřík z Březovic, ovšem husitští pánové jej drželi vcelku jen 9 let, poté podlažické zboží a s ním i Chrast převzala královská komora. Král Zikmund po bitvě u Lipan dal podlažické panství husitským pánům do zástavy, kde zůstalo několik desetiletí.⁶⁹

Později, od roku 1511, vlastnil Chrast Vilém Kostka z Postupic.⁷⁰ Ten 21. října 1518 postoupil panství Litomyšl a Nové Hrady, včetně panství podlažického, svým bratrům Zdeňkovi, Janovi a Bohušovi k užívání. Vrchní správu panství obstarával Zdeněk, za jeho správy Chrast dostala povolení pořádat dva jarmarky ročně. Po smrti obou starších bratrů se majetek dostal do rukou nejmladšího Bohuše, který byl též hejtmanem chrudimského kraje. Ten roku 1542 prodal městečko Chrast a několik vesnic za 6048 kop grošů Michalovi z Chlumu a z Košumberka, přičemž rod pánů z Chlumu patřil mezi nejstarší šlechtické rody. Majetek v zástavě se dostal do rukou Diviše Slavaty z Chlumu a z Košumberka, který přistoupil k Jednotě bratrské. Po několika letech mu král Maxmilián propustil majetek ze zástavy, a to včetně zpustlého podlažického kláštera i Chrasti s několika okolními vesnicemi. Mezi léty 1577–1600 spravoval majetek Albrecht Slavata na Podlažicích a Chrasti, který majetek rozšířil o chrašický dvůr. Po jeho smrti chrastecký statek koupil Václav Berka z Dubé, jehož žena Markéta koupila vsi Bořice, Chlum a

---

⁶⁸ Josef ŠMÍD, *Dějiny Chrasti: od nejstarších dob až do roku 1848*, Chrast 1935, s. 18-19.

⁶⁹ Tamtéž, s. 19-26.

⁷⁰ G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 98.

Vortovou. Právě ona po smrti svého manžela celý statek zdědila a roku 1605 nechala vystavět v Chrasti panskou budovu, která je dnes nejstarší částí biskupského zámku. Roku 1632 po smrti Markéty dostala majetek do správy její snacha Františka Hypolita Eusebie hraběnka z Fyrstenberka, která koupila roku 1630 Synčany, které od té doby patřily k Rosicím. Johana ze Švánberka se svým manželem Janem ze Švánberka převzala statky Chrast a Bořice v roce 1644 a po jejich smrti jmění přešlo na jejich dcery, přičemž oblast, která nás zajímá, připadla hraběnce Anně Eusebii ze Švánberka a z Harrachu.⁷¹

Právě Harrachové se přičinili o to, že se Chrast dostala do majetku královehradeckých biskupů, v jejichž poddanství se panství ocitlo od roku 1660 do roku 1848. Než byla v Hradci Králové vystavěna nová biskupská rezidence, poté biskupové trvale sídlili na zámku v Chrasti, poté se z toho místa stalo letní sídlo, čímž zůstal i po zrušení poddanství. Za jejich správy se valná většina obyvatelstva stala katolickým. Pány nad Chrastí se do zrušení poddanství stali tito biskupové: Matouš Ferdinand Sobek z Bilenberka (1660–1668), Jan Bedřich, hrabě z Valdštejna (1668–1675), Jan Fr. Milčín, svobodný pán z Talmberka (1676–1698), Bohumír, svobodný pán z Kapounu a ze Svojkova (1698–1701), Tobiáš Jan Becker (1701–1710), Jan Adam, hrabě Vratislav z Mitrovic (1710–1721), Václav František Karel, svobodný pán z Košinu (1721–1731), Mořic Adolf Karel, vévoda saský (1731–1733), Jan Josef, hrabě Vratislav z Mitrovic (1733–1753), Antonín Petr, hrabě Příchovský z Příchovic (1753–1763), Heřman Hanibal z Blümegenu (1763–1774), Jan Ondřej Kaiser, rytíř z Kaisernu (1775–1776), Josef Adam, hrabě z Arco (1776–1780), Jan Leopold, rytíř Hay (1780–1794), Maria Tadeáš, hrabě z Tratmannsdorfu (1794–1812), Alois Josef, hrabě Krakovský z Kolovrat (1812–1830) a Karel Bor. Hanl, svobodný pán z Kirchtreu (1831–1870).⁷²

Do roku 1848 byla Chrast v poddanství biskupské vrchnosti, dokud 7. září 1848 nebylo poddanství zrušeno. Byl vydán kabinetní list, kterým bylo vyhlášeno samostatné zřízení obcí. V roce 1850 byly k Chrasti přivtěleny okolní obce pro snazší správu, jednalo se o vsi Horka, Mezhoř, Silnice, Chacholice, Podlažice, Skála, Podskála, Nová Ves a Hroubovice. Takto pospojovaná obec Chrast měla 3654 obyvatel, katastrální výměra se dostala na 4908⁷³ jiter. Tyto okolní obce s Chrastí zůstaly spojeny do roku 1866. Hned

---

⁷¹ Vincenc PAULUS, *Z paměti města Chrasti v Chrudimsku*, Chrast 1897, s. 20-74.

⁷² J. ŠMÍD, *Dějiny Chrasti*, s. 69-70.

⁷³ 1 jítro se rovná 5757,6 m² viz Ivan HLAVÁČEK–Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 1994, s. 173.

v prvních letech své samosprávy, 29. listopadu 1853, byla Chrast povýšena z městečka na město.⁷⁴

---

⁷⁴ Josef ŠMÍD, *Chrast v době samosprávy v letech 1848-1918*, Chrast 1937, s. 5-7.

5. Výzkum historické rodiny

Studium dějin rodiny má v naší historiografii svoji poměrně dlouhou tradici, která své počátky klade už do druhé poloviny 19. století. Zprvu byl badatelský zájem o historickou rodinu charakteristický pro dvě odvětví, tedy pro kulturní dějiny lamprechtovského ražení a také pro dějiny právní. Výzkum v rámci kulturních dějin se výrazně překrýval s etnografickými badatelskými tendencemi, tehdy nazývanými národopisnými, které se zabývalo výzkumem reliktvů tradiční společnosti a jejich přežití do současnosti, ale také se pokoušelo nalézt kořeny těchto reliktvů v minulosti. Ovšem komplexněji pojaté dějiny rodiny zůstávaly mimo zájem českých historiků⁷⁵ a komplexněji pojatý badatelský směr se začal prosazovat až v devadesátých letech minulého století,⁷⁶ kdy se začala rodina v minulosti zkoumat systematictěji.⁷⁷

Nejvýraznějším badatelem na tomto poli na přelomu 19. a 20. století byl bezesporu Zikmund Winter. Z jeho prací je nutno zmínit alespoň sborník studií *Z rodiny a domácnosti staročeské*⁷⁸ a dvoudílnou monografii *Kulturní obraz českých měst*.⁷⁹ Materiál sebraný Z. Winterem doplňují pro venkovské obyvatelstvo studie Čenka Zírta, u něhož ovšem otázky rodiny a domácnosti nehrály tak velkou úlohu.⁸⁰

V právní historii se badatelský zájem upínal k rodinnému majetkovému právu a později i k problematice sňatkového konsenzu. Právní historie se orientovala především na právo zemské, tedy zaměřené na šlechtické prostředí. Jedním z nejdůležitějších představitelů tohoto směru se stal Jan Kapras.⁸¹ Rodinné právo venkovského poddanského obyvatelstva bylo po dlouhou dobu zastoupeno jen drobnými pracemi regionálních

---

⁷⁵ Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, Praha 2006, s. 9.

⁷⁶ Viz. Eliška ČÁŇOVÁ, *Studium historické rodiny*, Demografie 34, 1992, s. 131-136; Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, Historická demografie 17, 1993, s. 7-35; Jan HORSKÝ, *Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století*, Demografie 38, 1996, s. 165-172.

⁷⁷ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 30.

⁷⁸ Zikmund WINTER, *Z rodiny a domácnosti staročeské*, Praha 1912.

⁷⁹ Týž, *Kulturní obraz českých měst*, I-II, Praha 1890, 1892.

⁸⁰ E. MAUR, *Dějiny rodiny*, s. 9-10.

⁸¹ Jan KAPRAS, *Majetkové právo manželské podle českého práva zemského*, Praha 1908.

historiků.⁸² Mimo ně stála práce Cyrila Horáčka,⁸³ zabývající se výměnkem, v té době ještě stále aktuálním problémem. Zcela zásadním zlomem se stala práce Vladimíra Procházky *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. –17. století*.⁸⁴ V ní je zrekonstruována právní praxe v Čechách kolem poddaných a poddanských nemovitostí. Jednalo se doopravdy o přelomovou práci, a dodnes zůstává velmi ceněnou a využívanou.⁸⁵

Od 70. let minulého století se výzkumu rodiny ve druhé polovině 19. století věnovaly především badatelky Iva Heroldová, Jiřina Svobodová a Jarmila Šťastná,⁸⁶ do popředu zájmu se také dostávala rodina dělnická.⁸⁷ Výsledky bádání bývaly a stále jsou prezentovány v časopisu *Český lid*.⁸⁸

Důležitým impulsem pro výzkum dějin rodiny se stala historická demografie, u nás jako nový obor přijatá v 60. letech minulého století. O této disciplíně bylo již více napsáno v předchozí části této práce. Až počátek 90. let přišel s lepšími podmínkami pro české badatele pro studium rodiny. První souhrnná monografie *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*⁸⁹ byla publikována již v roce 1990. Jedná se o dílo pojaté poměrně popularizačně, proto mohly být rozšířeny řady zájemců o tuto problematiku. V 90. letech také vznikly projekty, které osvětlily vývoj přirozené měny v 17. a 18. století.⁹⁰ Městským obyvatelstvem se zabývala publikace *Zrod velkoměsta*.⁹¹ Mezi další velmi významné podněty patřil mezinárodní projekt *Soziale Strukturen in Böhmen – Ein regionaler*

---

⁸² Např. Antonín TOMÍČEK, *Rodinný neděl v dědickém právu městském a na Litomyšlsku v 15. a 16. století*, *Český lid* 9, 1900, s. 248-252.

⁸³ Cyril HORÁČEK, *Výminek: Úvaha agrárně politická*, Praha, 1900.

⁸⁴ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16.-17. století*, Praha 1963.

⁸⁵ E. MAUR, *Dějiny rodiny*, s. 10.

⁸⁶ Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, *Český lid* 68, 1981, s. 156-168; Jiřina SVOBODOVÁ, *Česká vesnice*, Praha 1974; Jarmila ŠŤASTNÁ, *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku a proces industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*, Praha 1970.

⁸⁷ Jan HAVRÁNEK, *Životní podmínky dělnických rodin roku 1900 ve světle demografické statistiky*, in: *Etnografie dělnictva* 9, Praha 1977, s. 55-124.

⁸⁸ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 31-32.

⁸⁹ Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

⁹⁰ Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR - Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

⁹¹ Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.

Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutscherrschaften 16. –19. Jahrhundert, v němž tým historiků vedli Michael Mitterauer a Markus Cerman. Výzkum probíhal ve dvou etapách, přičemž přípravná fáze běžela mezi léty 1992–1996 a výzkumná v rozmezí let 1996–1999, a zaměřil se na bádání o venkovské poddanské rodině v raném novověku.⁹² Zkoumány byly rozsáhlé pramenné celky, vycházející ze státní, vrchnostenské i církevní provenience.⁹³

Problematika dějin rodiny se dá rozdělit do několika okruhů. Jde o samotnou typologii rodin⁹⁴ v českých zemích raného novověku, která je přirovnávána k z rodinám západoevropského typu, pro které je typický vyšší sňatkový věk a zapojení čeledi. Druhý směr bádání se soustředí na výzkum utváření rodiny v návaznosti na praktikované dědické právo⁹⁵ a na transfer majetku v rodině.⁹⁶ Dalším velkým tématickým okruhem se staly životní a rodinné cykly.⁹⁷ Poslední roky čím dál častěji zájem badatelů přechází k genderovým aspektům, přičemž na práce o vdovství⁹⁸ navazuje i tato předložená práce.⁹⁹

---

⁹² K projektu více viz. Markus CERMAN, *Das Projekt „Soziale Strukturen in Böhmen 16.-19. Jahrhundert*, in: Prager Wirtschafts und sozialhistorische Mitteilungen 5, Praha 1999, s. 185-203.

⁹³ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 34-38.

⁹⁴ Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1997.

⁹⁵ Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku (Vřesecká rychta v letech 1625 - 1825)*, Jihočeský sborník historický 65, 1996, s. 34 - 42.

⁹⁶ TÝŽ, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: Studie k sociálním dějinám, Kutná hora 2001, s. 117-136.

⁹⁷ Např. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, Praha 2009.

⁹⁸ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti: panství Nový Rychnov (1785-1855)*, 2016, s. 55-58.

⁹⁹ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 38-42.

6. Vdovství

Ovdověním se žena dostala do zcela nové životní situace a společenské role. Ocitla se ve fázi, kdy byla osvobozena z jistého mužského područí, stala se zodpovědnou sama za sebe a zároveň s nabytou svobodou mnohdy přišla i o jistou formu ekonomického zázemí, které jí setrvávání v manželství s mužem přinášelo. Ve společnosti navíc panoval zažitý obraz vdovy jako chudé, upozaděné a pomoc potřebující truchlící ženy, a to nejen pouze v našem prostoru.¹⁰⁰

O ovdovění hovoříme ve chvíli, kdy je manželství ukončeno úmrtím jednoho z manželů. Je zřejmé, že pro ženu byla tato skutečnost více zásadní než pro muže, jehož postavení se nijak radikálně neměnilo a často brzy na předchozí stav navázal novým sňatkem. Vdova se proti tomu ocitla kriticky blízko hrozící chudobě.¹⁰¹

Obraz nemajetné vdovy byl připodobňován k samotnému ztělesnění bídy, zvláště když šlo o ženu sešlou věkem. Právě taková osoba měla šanci dosáhnout na dobročinnou pomoc nebo dokonce i pomoc od vrchnosti. Dalším faktorem, který ženu do této role svazoval, byla nutnost uchovávat památku na svého zesnulého manžela a dodržování společenských norem uložených statutu vdovství, jako například bezúhonnost nebo zbožnost.¹⁰² V českém spisu o vdovství¹⁰³ z období raného novověku je taková žena popisována jako sestávající v neutěšitelném zármutku, chudobě a příkoří, neboť přišla o svoji „hlavu“, tedy svého manžela, bez nějž je naprosto bezbranná proti příkoří světa. Nezbyvá jí tak nic jiného, než se ponořit do vlastní zbožnosti. Nastihuje zde i povinnosti vdovy, v první řadě je povinna zbožností a vírou v Boha, rovněž připomínkou památky manžela, která v ní má vyvolávat cudnost a počestnost. S tím se pojí i nařízená zdrženlivost, porušitelná snad jen u mladých vdov, kterým byl další sňatek povolen.¹⁰⁴

---

¹⁰⁰ Beatrice MORING – Richard WALL, *Widows in European economy and society, 1600-1920*, Woodbridge 2017, s. 19.

¹⁰¹ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti*, s. 55-58.

¹⁰² Tamtéž, s. 58.

¹⁰³ Jan Hertwiczius PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské ku potěšení všech ovdovělých*, Praha 1619.

¹⁰⁴ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Stereotypy vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti*, Utváření identity ve vrstvách paměti, České Budějovice 2011, s. 14-15.

6.1 Přehled bádání

6.1.1 Dějiny žen a gender history

Výzkum dějin vdovství je poměrně mladý směr bádání, který se konstituoval teprve v osmdesátých, ale spíše devadesátých letech minulého století, kdy se zájem o vdovy koncipoval z bádání o dějinách žen a gender history, dalších mladých oborů historické vědy.¹⁰⁵

Pro zasazení přehledu bádání o vdovství je tedy nutno začít již v 70. letech minulého století, kdy se v západní Evropě a Spojených státech začíná prosazovat nový směr bádání, pozornost historiků se stáčí k dějinám žen. Tento nový proud je spojen i s druhou vlnou feminismu, která pronikla i do akademického prostředí a neméně s rostoucí opozicí proti psaní velkých dějin a teorií, kde se postava ženy mnohdy vytrácela. Kritika se nesla v duchu toho, že dosud byly dějiny vykládány značně maskulinně na úkor neviditelných žen. Svůj prostor bádání o dějinách žen začalo nacházet v rámci sociálních dějin, dějin každodennosti nebo v historické antropologii.¹⁰⁶ Vznikají i díla, která se snaží o vytvoření nové periodizace dějin s ohledem na ženy, například kolekce *Dějiny žen*¹⁰⁷, která byla přeložena hned do několika jazyků. V anglosaských zemích se uchýtil koncept bádání o sférách specifických ženských činností. V 70. a 80. letech se prosadilo téma oddělených sfér, například v díle Lindy Kerber¹⁰⁸ nebo německé autorky Karin Hausen¹⁰⁹. Sedmdesátá léta ve Francii znamenala rozkvět zájmu o ženskou problematiku především z pohledu historické demografie a antropologie v rámci studia historické dějiny.¹¹⁰

---

¹⁰⁵ Alexandra KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, X. sjezd českých historiků, Ostrava 2011, s. 178.

¹⁰⁶ Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, Dějiny – teorie – kritika, 2008, s. 82-83.

¹⁰⁷ Georges DUBY – Michelle PERROT (edd.), *Histoire des Femmes en Occident*, díl I.-V., Paříž 1991-1997.

¹⁰⁸ Linda KERBER, *Separate Spheres. Female Wolds, Women's Place: The Rhetoric od Women's History*, *Journal of American History* 75, 1988, č. 1, s. 9-39.

¹⁰⁹ Karin HAUSEN, *Frauengeschichte-Geschlechtergeschichte*, Frankfurt nad Mohanem-New York 1992.

¹¹⁰ Daniela TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 20-21.

Do centra zájmu se tedy dostává žena, i když chybí na problematiku neutrální náhled. Naopak, tato nově nalezená hybatelka dějin byla mnohdy nazírána jako oběť útlaku, která měla být osvobozena z dlouhotrvajícího údělu mlčení. Na pole bádání o dějinách žen se dostává další prvek, tedy tzv. ženská zkušenost, kdy zde panuje přesvědčení, že životní zkušenost žen je specifická a diametrálně odlišná od životní zkušenosti muže a je potřeba k ní i tak přistupovat. Ovšem tento diskurz dějin žen brzy vyjevil své slabiny, kdy jednou z největších bylo totalizující esenciální pojetí kategorie ženy. Tak byl totiž vytvořen obraz jakési jednotné skupiny žen, zcela bez ohledu na jejich další vlastnosti, které je formovaly – například třídní, rasové nebo věkové zařazení. Nelze totiž vnímat stejně mladou ženu z vesnice a starou šlechtičnu, nemluvě o kritice z řad historiček jiné barvy pleti, které upozorňovaly na hegemoniální aspekt. Těmito hlasy byla rozbořena kategorie unifikované sociální skupiny. Koncepční obtíže okruhu dějin žen otevřely dveře gender history, oboru, který nastoupil v letech osmdesátých s vidinou snah o komplexnější přístup.¹¹¹

Pojem *gender* je anglický termín pro slovo *rod*. Ovšem právě tento pojem se od 70. let minulého století začal objevovat jako způsob pro oddělení dvou významů pojetí výše zmíněného slova *rod*. Pro biologicky definované pohlaví, *rod*, se ustálil pojem *sex* nebo *sexual difference*, zatímco *rod* jako kulturně podmíněný sociální konstrukt byl nazýván *gender* a vytvořil tak jistý vztahový moment. Je zde nutno zmínit práci Natalie Zemon Davis s názvem *Dějiny žen v přechodové fázi*,¹¹² kde se *gender* poprvé objevil v historickém kontextu. V osmdesátých letech představila svůj referát *Gender, a useful category of historical analysis* Joan Wallach Scott a postavila *gender* do středu analýzy vztahů mezi jednotlivými pohlavími.¹¹³

V našem prostoru byla cesta k dějinám žen a *gender history* poněkud pozvolnější a opožděnější, bez výrazných reakcí na evropské diskuze. Bezesporu velký počín české historiografie v tomto směru bádání je sborník *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*,¹¹⁴ který vznikl pod vedením Mileny Lenderové. V devadesátých letech minulého století se do centra zájmu dostává i kulturněhistorický přístup, například práce

---

¹¹¹ D. NEČASOVÁ, *Dějiny žen...*, s. 83-86.

¹¹² Natalie ZEMON DAVIS, „*Women's History in Transition: The European Case*, *Feminist Studies* 1976, s. 83-103.

¹¹³ D. TINKOVÁ, „*Žena*“..., s. 24-26.

¹¹⁴ Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

Václava Bůžka¹¹⁵ nebo Josefa Janáčka.¹¹⁶ V polovině devadesátých let se výzkum orientuje na historicko–antropologický přístup dle vzoru Evropy a s tím přichází i zájem o prameny subjektivní povahy, zvláště pro studium žen náležejících do šlechtických rodů. Zde je nutno zmínit práci Jany Ratajové o Alžbětě Lidmile z Lisova¹¹⁷, která přišla s novými poznatky o šlechtických barokní doby. Své místo zaujalo i bádání historicko–demografické, jehož prostřednictvím vznikaly a vznikají práce zaměřené na tu část žen, které po sobě nemohly zanechat žádné prameny osobní povahy a využívá tak ke svému bádání především prameny povahy hromadné. Ženu z pohledu historické demografie řešila například Alice Velková¹¹⁸ nebo Dana Štefanová.¹¹⁹ Podnětnou práci o ženách v roli živitelek vydala Lenka Nováková.¹²⁰ Vyšly i práce cílící na ženy v kompletním pojetí, jako například *Eva nejen v ráji*¹²¹, *K hříchu i k modlitbě*¹²² nebo *Dějiny žen aneb evropská žena v zajetí historiografie*¹²³, sborník, o kterém se dá hovořit jako o práci shrnující prozatimní výzkum.¹²⁴

6.1.2 Dějiny vdov

Pozornost k tématu starých žen přitáhla osmdesátá léta minulého století. O povzbuzení zájmu o bádání v tomto poli se zapřičinili především historikové Peter N. Stearns, který vyzval historiky zabývající se dějinami stáří, aby se zaměřili i na staré ženy, a Michael Mitterauer. První výstupy se objevily již na počátku osmdesátých let, například práce již

---

¹¹⁵ Václav BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, *Eva nejen v ráji*, Praha 2002, s. 45-66.

¹¹⁶ Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1996.

¹¹⁷ Jana RATAJOVÁ, *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, Dolní Břežany 2002.

¹¹⁸ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, Praha 2009.

¹¹⁹ Dana ŠTEFANOVÁ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání "viditelných" žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity : řada historická (C), Brno 2002, s. 49-69.

¹²⁰ Lenka NOVÁKOVÁ, *Žena v roli živitelky: hospodaření žen v 18. století na příkladu hukvaldského panství*, in: Valašsko: historie a kultura. II, Obživa, Ostrava 2019, s. 309–319.

¹²¹ Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.

¹²² Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*, Praha 1999.

¹²³ Kateřina PTÁČKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006)*, Pardubice 2006.

¹²⁴ Michaela HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu*, Praha 2011, s. 37-45.

zmiňovaného iniciátora Petera N. Stearnse, *Old Women: Some Historical Observations*¹²⁵ nebo *Grandma as Revolutionary: Elderly Women and Some Modern Patterns of Social Change*¹²⁶ od Janet Roebuck. Nicméně téma se příliš neuchytilo, stejně jako zájem přímo o vdovství.¹²⁷

Svůj jistý vliv na přivedení téma vdovství měly práce historické demografie, například Jacquese Dupaquiera, ale také v badatelském zájmu sociálních dějin, dějin rodiny nebo dějin každodennosti, nýbrž také v rámci dějin práva. Otázku opomíjení tématu vdovství řešila Ida Blom ve své studii *The History of Widowhood: A bibliographic Overview*¹²⁸ a vytyčila také 3 hlavní důvody. V první řadě poukázala, že dějiny vdovství jsou příliš úzce spojeny se stářím a tedy smrtí, což byly rovněž mladé obory. Také svoji roli hrály negativní stereotypy kolem starých žen. Svoji úlohu v tom také mohla sehrát badatelská základna, kdy se dlouho jednalo o mladé ženy, které dávaly přednost zkoumání jevů, se kterými se setkaly ve vlastním životě. Nárůst zájmu o dějiny vdovství mohl nastat společně s jejich stárnutím. Nelze opomenout ani pramennou základnu, která hrála velkou roli. Například problém venkovských vdov reflektují především pozemkové knihy, o které vzrostl badatelský zájem až v šedesátých letech minulého století.¹²⁹

Západoevropská a angloamerická historiografie pozoruje nárůst zájmu o toto téma v osmdesátých a devadesátých letech minulého století.¹³⁰ Již v roce 1984 vyšla stať *Women without men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteen Century*¹³¹ a téma postupně nabývalo na atraktivnosti.¹³² Snaha o vyplnění mezer v tomto tématu vedla v roce 1992 k organizaci kolokvia, které si kladlo za cíl učinit ve vdovském okruhu průřez mnoha staletími, zeměmi a i náboženskými tradicemi. Kolokvium bylo

---

¹²⁵ Peter N. STEARNS, *Old Women: Some Historical Observations*, *Journal of Family History* 1, 1980, s. 44-57.

¹²⁶ Janet ROEBUCK, *Grandma as Revolutionary: Elderly Women and Some Modern Patterns of Social Change*, *The International Journal of Aging and Human Development* 17, 1983, s. 249-266.

¹²⁷ Alexandra KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, in: Alexandra KHADKA (ed.), *X. sjezd českých historiků*, Ostrava 2011, s. 180-181.

¹²⁸ Ida BLOM, *The History of Widowhood: A bibliographic Overview*, *Journal of Family and History* 16, 1991, s. 191-210.

¹²⁹ A. KHADKA, *Zájem evropské historiografie*, s. 181-182.

¹³⁰ Tamtéž, s. 182.

¹³¹ Olwen HUFTON, *Women without men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteen Century*, *Journal of family history* 9, s. 355-376.

¹³² M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 16.

mnohooborové, nesešli se zde pouze historici, ale také například právníci nebo antropologové nebo teologové. Kolokvium se konalo v městě Groningen. Z této události vznikly práce se souhrnem dosavadního bádání o vdovství.¹³³

Další událost věnovaná tématu vdovství se konala v roce 2001 na zámku Roschlitz v Sasku. Z této konference vzešel sborník *Witwenschaft in der Frühen Neuzeit Fürstliche und adlige Witwen zwischen Fremd- und Selbstbestimmung*.¹³⁴ Velká pozornost je bádání o vdovách věnována i ve Velké Británii, kde je rozvinuto především pole vdov měšťanských. Příspěvky jsou publikovány především v časopisech *The History of The Family*, *Journal of Society History* a *Continuity and Change*. Studií v angloamerickém světě bylo publikováno mnoho, a to i těch historicko–demografických, například práce Barbary Megson¹³⁵ nebo Lori A. Gates.¹³⁶ Své místo zaujímají vdovy také v souhrnných pracích o ženách, zde je nutno zmínit *A Bitter Living. Women, Markets and Social Capital in Early Modern Germany*.¹³⁷ Významné počiny vznikly i v Německu a Rakousku, kde v centru zájmu stojí i studium forma zabezpečení starých a stárnoucích lidí, tedy i výměnku. V tomto prostředí vznikla i významná kulturněhistorická práce z pera Gesy Ingendahl¹³⁸ o vdovách z jihoněmeckého Ravensburgu.¹³⁹

Česká historiografie se teprve rozvíjí a zaměřuje se především na vdovství ve venkovském prostředí. Velkým impulsem pro bádání v našem prostředí byl článek vydaný ve 23. čísle časopisu *Historická demografie* od Antoinette Fauve–Chamoux¹⁴⁰, který řešil dějiny vdovství. Zároveň mezi léty 1996–1999 probíhal projekt *Soziale Strukturen in Böhmen in der Frühen Neuzeit*, který se zaměřil na bádání v poli sociálních a hospodářských způsobů jednání poddanského obyvatelstva. Právě z tohoto záměru

---

¹³³ A. KHADKA, *Zájem...*, s. 184.

¹³⁴ Martina SCHATTKOWSKY (ed.), *Witwenschaft in der Frühen Neuzeit Fürstliche und adlige Witwen zwischen Fremd- und Selbstbestimmung*, Leipzig 2003.

¹³⁵ Barbara MEGSON, *Life Expectations of the Widows and Orphans of Freeman in London 1375-1399*, *Local Population Studies*, 1999, s. 18-29.

¹³⁶ Lori A. GATES, *Widows, Property, and Remarriage: Lessons from Glastonbury's Deverill Manors*, *A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 28, 1996, 19-35.

¹³⁷ Sheilagh C. OGILVIE, *A Bitter Living. Women, Markets and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003.

¹³⁸ Gesa INGENDAHL, *Witwen in der Frühen Neuzeit: eine kulturhistorische Studie*, 2006.

¹³⁹ A. KHADKA, *Zájem...*, s. 184-189.

¹⁴⁰ Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, *Historická demografie* 23, 1999, s. 15-29.

vzešly stěžejní články, jako například *Vdovy v raném novověku*¹⁴¹ nebo studie o sociálním zabezpečení¹⁴² od Alice Velkové (Klásterské). Významným jménem je i Josef Grulich, který je asociován především s demografickým vývojem v jižních Čechách. Problém druhého sňatku řeší i ve své práci *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. a 18. století*.¹⁴³ Právě pod jeho vedením dokončila Markéta Skořepová stěžejní práci¹⁴⁴ nejen pro výzkum vdovství, ale i neúplných rodin všeobecně. Zároveň je nutno zmínit i práci Jany Ratajové a Lucie Storchové s názvem *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*¹⁴⁵, kde se objevují edičně vydaná humanistická díla.¹⁴⁶

6.1.3. Právní postavení žen

Pro nahlédnutí do života žen a vdov je potřeba zaměřit se i na jejich právní postavení, které mnohdy určovalo možnosti, které jim na spletité životní cestě byly dány. Právě v té jim těžko překonatelnou překážkou mohl být právě přístup panujícího práva k ženskému pokolení. Neboť právě žena byla po dlouhou dobu považována za osobu slabou a tedy k právu nezpůsobilou a nedostatečnou. Celý život tak strávila v právním područí nějakého mužského poručníka, například otce nebo manžela. Postupem času se tato situace uvolňovala a ženy doznaly větších práv a otevřela se jim možnost například dědění majetku.¹⁴⁷

K nabytí způsobilosti k právům docházelo zpravidla dosažením plnoletosti, což se mohlo stát dvěma způsoby. Jako první možnost se v českém právu uvádí léta *spravedlivá*, opět možná nabytí dvěma způsoby, a to buď přirozeně nebo když je tak dáno králem. Na druhé

---

¹⁴¹ Dana ŠTEFANOVÁ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání "viditelných" žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské 49, 2004, s. 49-69.

¹⁴² Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a v první polovině 19. století*, Historická demografie 21, 1997, s. 95-132.

¹⁴³ Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. a 18. století*, 2008.

¹⁴⁴ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti: Panství nový Rychnov (1785-1855)*, České Budějovice 2016.

¹⁴⁵ Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Dolní Břežany 2008.

¹⁴⁶ A. KHADKA, *Zájem...*, s. 190-193.

¹⁴⁷ Michaela HRUBÁ, *Zvonění na svatou Alžbětu*, s. 55.

straně stálo dovršení let *rozumové*. První pevný termín zletilosti pochází až z roku 1549, kdy ve Zřízení zemském byl tento životní milník přiřčen dvacátému roku života. Úpravu přineslo Obnovené zřízení zemské, které hranici dvaceti let ponechal pro muže, pro ženy byla snížena na 15 let.¹⁴⁸

I přes fakt nabytí zletilosti, a s tím i právní způsobilosti, zřejmá omezenost těchto práv žen se ukazuje především pokud jde o vstup do manželství. Vždyť právě ta vrozená slabost prostupující ženským pohlavím, o které byla společnost přesvědčena, vyžadovala pro ženu ochrannou ruku rodiny. A jelikož vdavky znamenaly, že rodina již nebude moct tuto ochranu své dceři nadále poskytovat, bylo považováno za nutné najít pro ni u nového muže ochranu stejnou. Tím se do rukou otce, bratrů nebo jiného mužského poručníka dostala absolutní moc ve výběru ženicha – navíc se žena nesměla bez povolení provdat, čímž se tato moc držaná v rukou muže nad ženou upevňovala. Kdyby neuposlechla, hrozila jí ztráta věna, dědického práva nebo jiný trest.¹⁴⁹ Právě její věno se stalo dalším aspektem, který poukazoval na ženino právní postavení. Během manželství s ním disponovala *de facto* pouze na papíře, ve většině případů s ním jinak za života manžela zacházet nemohla. Výjimkou mohla snad být výrazná hmotná nouze.¹⁵⁰

Při pohledu na zkoumané prostředí české vesnice se jeví že na poddanské usedlosti zpravidla žila a hospodařila užší rodina v čele s otcem–hospodářem, jiné uspořádání bylo spíše menšinové a většinou bylo bráno jako prozatimní řešení. Matka, žena hospodáře v čele gruntu, byla za jeho života v otázce rozhodování upozadována. Na rozdíl od ní totiž hospodář disponoval jměním a s ním i rozhodujícím slovem ohledně fungování hospodářství. Tato podoba soužití se zformovala již při sňatku, kdy majetkové poměry byly zakořeněny ve svatební smlouvě. O tu se zajímala i vrchnost, jelikož jí záleželo na řádném hospodaření na gruntu, případně přímo na plynoucích příjmech. Hrozilo zde totiž nebezpečí v podobě postoupení podílů, které by ohrozilo další děti, ale také byly v ohrožení finanční zájmy vrchnosti ve vztahu k odúmrtnímu právu. Právě svatební smlouva byla schopna omezit právo odúmrtní, které mohlo zabrat až dvě třetiny nebo polovinu majetku tam, kde vrchnost neuznávala nárok vdovy.¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926, s. 4-6.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 14-15.

¹⁵⁰ Jan KAPRAS, *Manželské právo majetkové dle českého práva zemského*, Praha 1908, s. 54-55.

¹⁵¹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 365-390.

Před připravovaným sňatkem vyvstávala otázka vybavení dcery při jejím přechodu do jiné domácnosti, ale i nového společenského statutu. Věno, výprava nebo výpomoc se nacházelo mimo dceřin dědický podíl a předávalo se při příležitosti sňatku nebo do roka a do dne. Obsahem bylo především ložní prádlo a šatstvo, případně i dobytek a peníze.¹⁵² Při samotném provdání dcery docházelo k tzv. *obvěnění*, tedy zřízení věna, které ženu dále vylučovalo z jiných možností zajištění. Právě vnesení věna do svazku dávalo novomanželce jistotu, že v případě vdovství dosáhne na plnění z pozůstalosti, jehož výše se pohybovala kolem dvojnásobku až trojnásobku přinesených prostředků. Vyskytuje se i druhá forma obvěnění, kdy prostředky skládá své manželce při příležitosti sňatku manžel a má sloužit jako přilepšení jejího dědického podílu. Lze se setkat také s pojmem *jitřní dar*, který byl rozšířený především v severočeských a západočeských oblastech a měl spíše charakter již popsaného přilepšení. Mnohdy fungoval ještě vedle vdovské třetiny nebo výměnku.¹⁵³

6.1.4 Žena v českém právu zemském

Je velký rozdíl v právním postavení ženy podle práva římského a německého z jedné strany, a poté slovanského ze strany druhé, přičemž postavení ženy podle českého práva bylo poněkud příznivější. Podle českého práva zemského stála sice zletilá dcera a vdaná žena pod poručenstvím otce nebo bratra, případně manžela, ale ne kvůli méněcennosti jejího ženství, ale z moci otcovské a manželské, nebo poručenské. Oddělila-li se žena od této moci, například ovdověním, stala se zcela nezávislou, jako by byla mužem.¹⁵⁴

Jako i v jiných zemích, i v Čechách se přístup k právům nabýval zletilostí. Prve se zletilost posuzovala podle ohledání, které prováděli úředníci. Nesmělo se tak ale dít bez důvodu, pouze v případě, kdy o to bylo požádáno. Ctibor Tovačovský na to reagoval tím, že je slušnější určení věku, než ohledávání, a nabídl určení zletilosti podle stavu. Chlapec panského stavu zletilosti nabýval v 16 letech, dívka ve 14 letech. U zemského stavu se mládenec zletilým stával v 17 letech a dívka v 15 letech. Na Moravě bylo ohledávání

---

¹⁵² Tamtéž, s. 414-416.

¹⁵³ Tamtéž, s. 392-395.

¹⁵⁴ A. KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, s. 3.

odstraněno mnohem dříve, jak v Čechách. Až ve Zřízení zemském¹⁵⁵ objevuje se jako pevný termín zletilosti 20. rok života.¹⁵⁶

O poměrně významném postavení ženy uvnitř českého zemského práva svědčí i fakt, že se mohla stát poručnicí,¹⁵⁷ na což měla právo ze zákona, i když nejprve byli k poručnictví povoláni příbuzní po meči. I zde bylo několik překážek, jmenujme alespoň sňatek, který poručenství anuloval. Právě sňatek byl dalším okruhem, který jasně poukazoval na právní postavení ženy. Zde vystupuje jisté omezení právní způsobilosti k právním činům, a to v podobě možnosti svobodně vstoupit do manželství. Omezená způsobilost žen uzavřít sňatek byla následkem pohledu českého práva na ženu, kdy povaha ženy potřebovala ochranu rodiny. Rodina si byla vědoma, že dcera provdáním o její ochranu přichází, proto jí hledala muže, který by poskytl ochranu stejnou, což postupně z tohoto etického hlediska se přeměnilo v právo příbuzenské. Svobodnou volbu pro svůj druhý sňatek měly vdovy. Lepší postavení měly i v právu majetkovém. Základem českého zemského majetkového práva byl rodinný nedíl.¹⁵⁸ V čele nedílu stál muž, otec, kmet, který disponoval veškerým majetkem. Oddělená dcera měla nárok na svůj podíl, nejčastěji ve formě věna, zatímco dcera neoddělená zase nárok na doživotní zaopatření.¹⁵⁹

Jako další odvětví této problematiky lze zmínit ženu v manželské majetkovém právu. V českém právu věno do manželství přináší jen žena, přičemž věno bylo chápáno jako náhrada za nárok na dědičný podíl. Všechny dcery měly nárok na stejné věno, výjimkou byly pouze dívky postižené nebo jinak znevýhodněné, kterým mohlo být přiznáno věno vyšší. Toto věno žena obdržela tradičně v movitostech, tedy v domácím náradí a zvířatech, později docházelo k vyplácení hlavně v penězích. Kromě věna žena obdržela i výbavu. Ve svatební smlouvě neoddělenou dívku zastupoval její otec nebo bratr, protože až sňatkem nabývala svého vlastního majetku, oddělená žena figurovala ve smlouvě a zacházela s majetkem sama.¹⁶⁰

---

¹⁵⁵ Zřízení zemské pochází z roku 1549.

¹⁵⁶ A. KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, s. 4-6.

¹⁵⁷ K této tématice např. Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém: se zřetelem k právu římskému, německému a v Rakousích platnému*, Praha 1904.

¹⁵⁸ Podrobněji k tématice Rudolf RAUSCHER, *Dědické právo podle českého práva zemského*, Bratislava, 1922.

¹⁵⁹ A. KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, s. 7-18.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 20-24.

Právo dědické¹⁶¹ bylo pro ženy poněkud omezenější, než jiná práva. Důvodem nebyla omezenost ženy, ale rodová organizace v českém právu. V zásadě měly ženy v zemském právu pasivní dědickou způsobilost, což znamená, že mohly nabývat dědictví. Po roce 1497 mohla i dcera oddělená, tedy vybytý věnem, dědit nemovitost po otci, pokud nebylo odděleného mužského dědice. Až Obnovené zřízení zemské zavedlo povinný díl všem dědicům, u dcer opět platilo, že na něj měly mimo věno nárok jen pokud nebylo mužských dědiců.¹⁶²

---

¹⁶¹ Josef KALOUSEK, *O staročeském právě dědickém a královském právě odúmrtém na statcích svobodných v Čechách a na Moravě*, Praha 1894; nověji např. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, Praha 1963.

¹⁶² A. KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, s. 42-54.

7. Výměnek

Instituce výměnku byla velmi těsně spjata s venkovským prostředím, kde nabízela východisko pro odstupující hospodáře, tedy osoby angažující se v chodu gruntu, jak strávit podzim svého života. Místo v čele usedlosti totiž byli ochotni vyměnit za možnost zaopatření se na tu méně produktivní část svého života, která souvisela s postupujícím věkem. Na období, kdy ubývaly fyzické síly, se stárnoucí hospodáři zajišťovali jak potravinami, tak různými požitky nebo výsadami. I když šlo převážně o zajištění lidí v postproduktivním věku, výměnkáři mohli zůstat i nadále v rámci gruntu a prací kolem něj aktivní a podílet se na samotném chodu hospodářství a domácnosti.¹⁶³

Vznik institutu výměnku nelze zcela přesně určit, všeobecný názor badatelů ale ukazuje na 13. až 14. století, přičemž nejstarší doopravdy dochované záznamy pochází z let 1416 a 1434.¹⁶⁴ Při studiu venkovského prostředí ovšem zájem o instituci výměnku zůstal po dlouhou dobu českými badateli upozaděný, i když nějaké práce v 19. a 20. století vznikly. Ty se ale zaměřovaly na výměnek spíše po právní stránce, jelikož se v době vzniku ještě jednalo o aktuální problém, který s sebou přinášel jistá břemena a zatížení.¹⁶⁵ Jistou výjimkou se stala práce Cyrila Horáčka¹⁶⁶, která se zabývala výměnkem i po historicko-sociální stránce. Zájem o toto téma zcela opadnul po 2. světové válce, kdy se již s výměnkem nepočítalo ani v občanském zákoníku. Téma znovu otevřel až v 60. letech Vladimír Procházka¹⁶⁷, více pozornosti se instituce výměnku ale dostalo až s příchodem 90. let.¹⁶⁸ Výměnek byl studován v souvislosti se zájmem o výzkum venkovské rodiny.¹⁶⁹ Zájem badatelů ovšem neopadl ani v současné době, zmínit lze alespoň práce Alice

---

¹⁶³ Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost: Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, Pardubice 2019, s. 260.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ Např. Antonín MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898.

¹⁶⁶ Cyril HORÁČEK, *Výměnek: Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.

¹⁶⁷ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, s. 435-436, TÝŽ, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, Český lid 49, 1962, č. 2, s. 55-63.

¹⁶⁸ Tématu se v 90. letech 20. století věnovali např. Josef Grulich, Dana Štefanová nebo Alice Velková.

¹⁶⁹ Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?: Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 274-276.

Velkové¹⁷⁰, Markéty Skořepové¹⁷¹ nebo Šárky Nekvapil Jiráskové¹⁷², které se ve svých studiích problematikou výměnku rovněž aktivně zabývají.

Instituce výměnku se tedy charakterizuje jako forma zabezpečení, která má za úkol poskytnout zabezpečení přímo odstupujícího hospodáře, případně osob z jeho nejbližšího rodinného okruhu, v životní situaci, kdy již bylo pro tyto osoby obtížné nebo nemožné zajistit si obživu jinak. Mluvíme-li o instituci výměnku, zdá se důležité upozornit na fakt, že se jednalo o způsob zabezpečení osob typický pro západoevropský model rodiny. Ten se vyznačoval vyšším sňatkovým věkem a převažovaly domácnosti tvořeny z členů nukleární rodiny. Výměnek se tak v evropském prostředí stal poměrně významnou a využívanou součástí rodinného práva.¹⁷³ Dohoda o zajištění výměnku pro odstupujícího hospodáře, manželský pár nebo vdovu se stala poměrně obvyklou součástí smlouvy o převodu gruntu.¹⁷⁴

Smlouvou výměnkovou se rozumělo právní jednání dvou stran, dohoda uzavřená mezi současným vlastníkem gruntu a jeho budoucím nástupcem ve vlastnictví té dané nemovitosti. Hospodář si tak místo nebo vedle tržní ceny nemovitosti vymínil jasně dané a zapsané doživotní požitky. Pojem *výmínek* poté označoval jasně daný právní nárok na tyto požitky. Na Moravě se lze setkat s označením této instituce jako *výměnou*, německy *Ausgeding*, *Altentheil*, *Auszug*, *Leibgeding*, *Leibzucht*, *Ausbehalt* nebo *Winkel*, latinsky *reservatum rusticum*.¹⁷⁵ Vladimír Procházka zmiňuje formu *výměnek*, slovesné formy *vyměňovati*, *vyjmouti sobě*, ojedinele *příloh*, v němčině zmiňuje i tvar *Ausgang* a slovesné tvary *ausserdingen* a *ausziehen*.¹⁷⁶

Předmětem postupu se zpravidla stávala nemovitost věnující se zemědělské výrobě. Cyril Horáček tvrdil, že se vázal především ke středním selským statkům¹⁷⁷, ovšem na základě

---

¹⁷⁰ Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?: Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

¹⁷¹ ¹⁷¹ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti: Panství Nový Rychnov (1785-1855)*, České Budějovice 2016.

¹⁷² Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost: Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, Pardubice 2019.

¹⁷³ Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, s. 274.

¹⁷⁴ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti*, s. 191.

¹⁷⁵ Cyril HORÁČEK, *Výmínek*, s. 7.

¹⁷⁶ Vladimír PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek*, s. 58.

¹⁷⁷ Cyril HORÁČEK, *Výmínek*, s. 7.

výzkumů badatelů lze jasně dokázat, že se jednalo o věc poměrně běžnou i u statků chalupářských, v jisté míře a podobě i domkářských.¹⁷⁸

Hospodář, který odcházel na výměnek, a dědic gruntu nebývali osobami cizími, mezi nejčastější varianty patřil vztah otec a syn, případně rodič nebo rodiče a dítě v jiné kombinaci, ovšem i nepřibuzné převody nebyly zcela ojedinělé. Obsah výměnku povahou i objemem požitků vymíněných k doživotnímu přijímání výměnkářem byl velmi pestrý. Nejčastěji v sobě výměnek zahrnoval ustanovení o právu na bydlení, které mohlo mít několik podob, záviselých na poměrech a vztazích na nemovitosti.¹⁷⁹

Práva výměnkáře se dělila na *výměnek v užším slova smyslu* a *výměnek v širším slova smyslu*. Jako výměnek v užším slova smyslu lze vnímat práva výměnkáře k pravidelně odváděným dávkám. Sem lze zařadit především dávky naturální, a to v různé podobě i objemu, vztahující se k rozličným životním potřebám. Odváděny tak byly různé druhy obilí, hotová mouka, brambory, luštěniny, mohl ale vznikat nárok i na již upečený chléb, nadojené mléko, utlučené máslo, hotový sýr nebo sádlo. Předmětem výměnku mohlo být i maso, drůbež, sůl, čerstvé nebo sušené ovoce, pochutiny jako povidla nebo med, vosk nebo zelenina, ale i víno a olej. Také si tímto způsobem mohly odstupující osoby zajistit dříví na zátop, slámu, seno, i luxusní artikly jako koření. Myslet se mohlo i na odění a komfort, a to přes vymínění lnu, příze nebo peří. Z tohoto výčtu je zcela jasné, že paleta odváděných věcí byla velmi pestrá a záleželo na individuálních poměrech mezi stranami, klimatických podmínkách a obyčejích. Součástí mohly být i určité osobní služby, jako například právo na čerpání vody, průchodu, užívání hospodářských místností a stavení, jako jsou chlévy nebo stodoly a sklepy, ale i právo na bezplatné poskytování čeledi nebo tažného dobytka a povozů. Vedle nebo místo těchto dávek mohly být výměnkáři vypláceny i dávky peněžní. Jako práva v širším slova smyslu lze vyrozumět práva výměnkáře na plnění věcí poživacích. Jednalo se o užívání polí, pozemků, stromů nebo zvířat.¹⁸⁰

Vedle nejrozšířenějšího druhu výměnku pro přestárlé osoby se lze setkat ještě s problémem opačným, tedy zaopatřením výměnkem osob příliš mladých, zpravidla nedospělých sourozenců nového hospodáře. V tomto případě měl hospodář povinnost

---

¹⁷⁸ Např. Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, tabulka 48, s. 264, Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, tabulka II.51, s. 279.

¹⁷⁹ Cyril HORÁČEK, *Výměnek*, s. 7.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 7-8.

odvádět jim jisté naturální nebo peněžní dávky, starat se o to, aby měli místo k žití, stravu, ošacení, a to až do jejich zletilosti, určitého věku nebo sňatku. Největší rozdíl od starobního výměnku lze tedy pozorovat v omezené době trvání výměnku, ohraničené zletilostí nebo dovršením určitého roku, zatímco výměnek starobní se zpravidla ujednával až do výměnkářovi smrti.¹⁸¹

Prosazení výměnku se váže k zisku dispozičních práv k venkovským usedlostem sedláky, jelikož do té doby docházelo ke změně držitele usedlosti až se skoncem hospodáře. S možností volby následníka v čele gruntu se otevírá i cesta k výměnku. Výměnek plně podléhal vrchnostenské správě, neboť na něm sama vrchnost měla svůj zájem – šlo totiž o možnost, jak vyměnit starého neefektivního hospodáře v čele gruntu za mladého a plného sil, na druhou stranu mohl přílišný výměnek znamenat velké břemeno a zatížení gruntu. Tyto okolnosti měly vliv na včasné a správné odvádění dávek a povinností vůči vrchnosti. Na jednotlivých panstvích byla vydávána vrchnostenská nařízení ohledně výměnku, jako jedno z prvních lze uvést *Zřízení měřičské*, které vydal Jan Jetřich Berka z Dubé kolem roku 1630. Od poloviny 18. století začal do této problematiky více zasahovat přímo stát, který výměnek považoval za hlavní důvod zadlužování statků, zřízení výměnku bylo limitováno předchozím souhlasem vrchnosti. Po roce 1948 již výměnek tomuto schválení nepodléhal, ovšem i nadále musel být zapisován do pozemkových knih jako břemeno.¹⁸²

Pro uznání nároku na odchod na výměnek bylo potřeba, aby hospodář po dobu svého fungování v čele hospodářství byl řádným hospodářem, jelikož výměnek byl vnímán jako jakási odměna za léta dobré práce. Důležitá také byla zákonná ustanovení, která se týkala rozsahu a způsobu plnění výměnku, kde platilo, že výměnek nesmí přesahovat síly statku, který ho poskytuje. Zřetel měl být kladen i na ostatní jmění výměnkáře. Zakázán také byl výměnek pro více jak dvě osoby nebo dva současně běžící výměnky.¹⁸³

---

¹⁸¹ C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 8.

¹⁸² A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, s. 277.

¹⁸³ C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 14-15.

8. Výměnkáři na panství Chrast

8.1 Charakteristika oblasti

Instituce výměnku hrála důležitou zabezpečovací i sociální roli i na chrasteckém panství. To bylo charakterizováno svojí polohou, ale i formou vrchnostenské správy. Chrast je městem v Čechách, které se nachází v chrudimském kraji. Leží mezi Chrudimí a Skutčí v rovinaté a povětšinou úrodné krajině¹⁸⁴, která ale už jen o něco dál přechází v krajinu hornatou, která již značí přechod na Vysočinu. Dobově se ještě o Chrasti mluvilo jako o místu *v kraji*, jelikož oblasti dále na jih a jihozápad, jako například města Skuteč, Hlinsko a Nasavrky, se říkalo *v horách*.¹⁸⁵ K historii Chrasti se více vyjadřuje kapitola tomuto tématu zasvěcená, na tomto místě se ale hodí zopakovat několik informací, které jsou důležité pro pohled na panství Chrast a specifikaci tohoto prostoru. Od roku 1660 do roku 1848 se totiž panství Chrast nacházelo v poddanství královehradeckých biskupů, a než byla vystavěna residence v Hradci králové, biskupové sídlili trvale v Chrasti, poté se ze zámku stalo letní sídlo. Přímo v Chrasti se tak nacházel i vrchnostenský a hospodářský úřad, kam docházeli lidé z celého panství. Za vlády biskupů se místní obyvatelstvo stalo většinou katolickým, což bylo silně utužováno a korigováno samotnými biskupy.¹⁸⁶

Další obrázek o zkoumaném prostředí můžou poskytnout informace získané z *Tereziánského katastru*¹⁸⁷, které oblast představí pohledem počtu hospodářů a bonity půdy, kterou obdělávali. První katastr tereziánský byl pořízen v roce 1748 podle příznání podaných v roce 1713 a podával podrobný popis poddanské, neboli rustikální, půdy, která na sobě nesla hlavní tíhu kontribuce, jejíž rozdělování bylo jedním z hlavních impulsů k práci na novém katastru. K nové revizi se přikročilo již po třech letech a revidovaný druhý tereziánský katastr vznikl v roce 1757. Tyto katastry napomohly spravedlivěji rozvrhnout kontribuce v Čechách. Z let 1756–1757 pochází i dominikální katastr tereziánský, který evidoval půdu panskou.¹⁸⁸

---

¹⁸⁴ Teréza NOVÁKOVÁ, *Potulky po Čechách východních*, Praha 1913, s. 100.

¹⁸⁵ Josef Jan PÍCHA, *Klášter v Podlažicích a město Chrast*, Hradec Králové 1909, s. 2.

¹⁸⁶ Josef ŠMÍD, *Dějiny Chrasti: od nejstarších dob až do roku 1848*, Chrast 1935, s. 69.

¹⁸⁷ Pro tento účel bylo pracováno s edičním vydání *Tereziánského katastru*, viz.: Aleš CHALUPA at al, *Tereziánský katastr český: Rustikál (kraje A-CH)*, Praha 1964.

¹⁸⁸ Kamil KROFTA, *Dějiny československé*, Praha 1947, s. 545.

V katastru se lze setkat s uvedeným počtem hospodářů a usedlíků, kteří jsou dále rozdělení podle rozlohy orných polí, které patřily k jejich poddanským usedlostem. Jednalo se bezzemky a domkáře (do 1 str. polí a zahrad), zahradníky a domkáře (od 1,1 str. do 5 str. polí), chalupníky (od 5,1 do 15 str.), hospodáře (od 15,1 do 30 str.), sedláky (od 30,1 do 60 str.) a velké sedláky (přes 60 str. orných polí). Dále se zdá přínosným sledovat bonitu půdy, která se určovala podle toho, kolikanásobně převýšila sklizená průměrná úroda množství vysetého obilí. Pole byla rozdělena do 8 tříd, přičemž první značila půdu nejvýnosnější (šestinásobek výsevu), osmá tu nejméně výnosnou (dvaapůlnásobek).¹⁸⁹

Tabulka 1 Hospodáři a bonita jejich půdy podle Tereziánského katastru

Místo	Počet hospodářů	Bonita polí
Bor u Chroustovic	8	6
Bořice	14	4
Dobrkov	11	7
Hroubovice	9	5
Chacholice	7	4
Chlum	20	8
Lhota u Chroustovic	9	4
Lipec	1	8
Poděčely	4	5
Podlažice	16	3
Rosice	14	3
Vortová	7	4
Zalažany	11	3

¹⁸⁹ A. CHALUPA at al, *Tereziánský katastr*, s. 13.

8.2 Podoba výměnku na chrasteckém panství

Pro analýzu problematiky výměnku bylo vybráno území chrasteckého panství, pro které ještě podobný výzkum nebyl proveden. Nabízí se tak možnost komparace výsledků dat s jinými oblastmi, pro které již obdobné výzkumy zabývající se sociálním zabezpečením osob pomocí instituce výměnku existují.¹⁹⁰ Tato data byla excerpována z pozemkových knih, dohromady se jednalo o 29 gruntovních pro vsi Bor u Chroustovic, Bořice, Dobrkov, Horka, Hroubovice, Chacholice, Chlum, Lhota u Chroustovic, Lipec, Podččely, Podlažice, Rosice, Vortová, Zalažany a Zájezdec, ohraničení výzkumu bylo dáno teritoriálně, tedy územím chrasteckého panství, a léty 1775–1848, pro které existuje dostatečně rozsáhlá pramenná základna. Údaje z Tereziánského katastru se sice datací mírně odchyľují od ohraničení výzkumu, i tak je ale považuji za relevantní vzorek. V něm je udáno celkem 131 hospodářů, jak ukazuje tabulka č. 1.

Tabulka 2 Rozložení smluv

Počet zápisů	Obsahuje výměnek	Neobsahuje výměnek
950	401	548
100 %	42,3 %	57,7 %

Celkem požadavkům vyhovovalo 951 smluv zapsaných v pozemkových knihách chrasteckého panství. Jejich podoba byla různá, šlo o odkupy nemovitostí od vrchnosti, převody mezi fyzickými osobami, ale i svatební smlouvy, ve kterých se postupy nemovitostí taktéž řešily. Naopak ze statistiky byly vynechány zápisy, které řešily prodej polností nebo zákup pouhého místa ke stavění. Z těchto 951 smluv obsahovalo jakoukoliv formu dohody o výměnku 401 zápisů, což znamená četnost výskytu výměnku v 42,2 % ze všech případů, tedy necelé polovině. Při komparaci s výzkumem pro vesnici Lhůty se jedná o velmi podobný údaj, v této oblasti se výměnek vyskytoval u 40 % zápisů.¹⁹¹ Z tohoto údaje lze vyčíst jistou míru rozšířené využití této formy sociálního zabezpečení na české vesnici a všeobecně rozšířenou oblíbenost ve využívání výměnku,

¹⁹⁰ Např. výzkum provedený pro vesnici Lhůty Alicí Velkovou.

¹⁹¹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, s. 279.

s ohledem na fakt, že se výměnkářská dohoda vyskytovala téměř v polovině případů všech postupů nemovitosti, a to i v jiné lokalitě.

Tabulka 3 Počty zapsaných dohod o výměnku

1775–1780	1	1811–1820	47
1781–1790	8	1821–1830	66
1791–1800	42	1831–1840	93
1801–1810	49	1841–1848	95

Při pohledu na rozložení smluv, které obsahovaly dohodu o výměnku, lze sledovat vzrůstající tendenci v počtu provedených dohod od konce 18. století, zejména pak ve století 19., kdy počty stoupají až k polovině století. To ukazuje na fakt, že se forma sociálního zabezpečení ve formě výměnku postupem času stávala rozšířenější a oblíbenější mezi poddanským obyvatelstvem chrastického panství. Poslední čtvrtina 18. století naznačuje postupné prolínání zápisů o výměnku do smluv zanesených v gruntovních knihách. Ještě do začátku devadesátých let jsou výskyty nízké, poté se počet znatelně zvětšuje. Další znatelné zvýšení počtu zápisů se objevuje ve dvacátých letech 19. století a zvyšující se tendence přetrvává až k roku 1848, kterým je tento výzkum ohraničen. Tento jev si lze vysvětlit zaprvé tím, že v 18. století se v gruntovních ještě nacházelo menší množství smluv celkově, zapisovaných navíc ve stručnějším znění, zadruhé jevem, že se dohoda o výměnku do těchto zápisů ve sledovaném období postupně dostávala. Do roku 1800 se v gruntovních knihách nacházelo 51 zápisů o výměnku, tedy 12,7 % z celkového počtu, zbývající část se nachází rozložena napříč první polovinou 19. století.

Tabulka 4 Rozložení smluv o výměnku podle typu gruntu

Období	domkáři	chalupníci	polosedláci	sedláci
1775–1780	-	1	-	-
1781–1790	-	3	3	2
1791–1800	-	17	8	17
1801–1810	-	31	15	3
1811–1820	-	27	16	4
1821–1830	1	50	11	4
1831–1840	15	57	13	8
1841–1848	17	55	16	7

Pokud si budeme klást otázku, komu byl výměnek určen po majetkové stránce, tak data z tabulky 4 odpovídají, že všem. O zajištění svých potřeb formou výměnku měli zájem sedláci, ale i chalupníci a od 19. století se tato problematika začala týkat také domkářů. Zápis o domkářském výměnku se objevuje ve 33 případech, první pochází ale až z 20.-30. let 19. století. To poukazuje na poměrně rychlý vzestup domkářských výměnků během druhé čtvrtiny 19. století, jak ukazuje skutečnost, že mezi léty 1821-1830 je zaznamenán 1 domkářský výměnek, v období let 1831-1840 už je evidováno 15 smluv, které jej obsahují, v následujícím časovém úseku do roku 1848 se už jedná dokonce o 17 zápisů o výměnku pro domkáře.

Celé tabulce výše dominují chalupníci, smlouva o výměnku se k chalupnickému gruntu vázala v 241 případech, což činí 60 % ze všech uvedených případů. Za nimi v četnosti stojí poloselské grunty, s 82 evidovanými zápisy zaujímají 20,4 % případů. Selské grunty zaujímají v četnosti 11,2 % ze všech zápisů, nejmenší podíl, zbývajících 8,4 %, zabírají již zmínění domkáři. Od druhé čtvrtiny 19. století dochází také k největšímu rozmachu chalupnických výměnků.

8.2 Obsah výměnku

Ve výměnkářských smlouvách z chrastického panství se objevují velmi pestré formy plnění tohoto závazku. Dá se mluvit o dvou typech zápisů o výměnku, zaprvé jde o takové, které obsahují pouze zajištění si bytu, případně i stravy při hospodářově stole. Výměnkářovo zaopatření se v takovém případě sestávalo pouze z pokrytí základních potřeb, tedy zajištění si nějakého místa k žití a přístupu ke stravě, která v takových případech byla definována jako *strava při hospodářově stole* (případně v některých případech formulováno také jako *dávati nebo přátí*), někdy se tato zažitá formule rozšiřovala ještě o doplnění, že má jít o stravu *zdravou*.

Druhý typ obsahu dohod o výměnku byl co do vymíněných věcí mnohem rozmanitější a rozsáhlejší. Jedná se o ty zápisy, ve kterých si výměnkář vymínil blíže specifikovaný sypký výměnek, jiný druh naturálií, věci nenaturální, jako třeba dříví na otop nebo len na oděv. Velmi častým jevem se stal požadavek na držení krávy na hospodářově pici, zpravidla šlo o jeden kus hovězího dobytka. Dále užívání pozemků nebo částí gruntu, podíl z úrody, v několika případech i výměnek ve formě peněz. Jak takový zápis výměnku v jeho širší podobě vypadal ukazuje následující úryvek ze smlouvy Jana Kura¹⁹² na poloselský grunt č. 25 v Zalažanech z roku 1841:¹⁹³

„Odstupující otec Jozef Kurz vyhražuje sobě pro sebe a pro svou manželku Barboru Kurz až do obou smrti následující vejminek i a při: společný světlý a teplý byt, kdyby ale s nima dobře nakládati neměl, tak bude nastupující Jan Kurz povinen jim rodičům jednu světničku vystaviti, a do tý dáti při 4 sáhy dříví měkého a 3 sáhy na světlo každý rok dáti, a vejmiňuje si jednu komoru naproti světnici, dalej jednu krávu a jednoho koně na hospodářově pici a obrokem živiti a chlívě stát nechati jakož i skrze svého pasáka pást nechati.“

„Staví 4 korce žita, 4 korce pšenice, 4 korce ječmene, 1 míru prosa, 1 míru hrachu, půl míry čočky, 3 kupy vajec, 10 pytlů bramborů, chlívek pro jedno prase, páté měř vší úrody ze zahrad, pak pro len, pro zelí a pro řepu jeden korec pole, v ohradě napravo od řeky. Tento vejminek v celosti až do obou smrti setrvati má a bude.“

---

¹⁹² V základním tvaru je jméno uvedeno jako Kurz, v nadpisu se jedná o grunt Jana Kura.

¹⁹³ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 215, Gruntovní kniha, fol. 5.

Proti tomu druhá ukázka předkládá podobu zápisu staršího a mnohem stručnějšího. Pochází ze smlouvy na selský grunt Matěje Kratochvíla z Chacholic z roku 1794:¹⁹⁴

„Tak jakož taky sobě odstupující na čas živobití jeho za vejminek vyhrazuje: by nastupující vychování, ošestejni, a společný stůl dáti, jednou ročně setého obilí 3 korce pšenice, 3 korce žita, 3 korce ječmene odsypati, k zahradám právo a přístup jemu přátí jako pro zachování zůstal.“

Samotný obsah a objem výměnku se velmi různil napříč majetkovými vrstvami, osobami odcházejícími na výměnek, individuálními poměry v rodině, ale i danou lokalitou. To se zajímavě projevilo na odvádění ovsa, který byl součástí pouze 4 oblastí ze všech zmiňovaných, a to Chlumu, Vortové, Horky a Studené vody. Jedná se vždy o dvě lokality ležící poblíž sebe, Horka a Studená voda se nachází v blízkosti města Chrasti, Chlum a Vortová u Hlinska.

8.2.1 Zajištění bytu

Ze získaných dat je zřejmé, že zajištění místa k žití bylo nejdůležitější a nejžádanější výminkou hospodářů odcházejících z čela gruntu, jednalo se o jednu z nejzákladnějších potřeb, která byla nutná vyřešit, když osoba nebo osoby již neměly nadále být ekonomicky činné. Nelze jednoznačně říci a generalizovat tvrzení, jakou podobu takové místo k žití mělo mít. Pod pojmem byt se totiž mohlo skrývat žití s rodinou nového hospodáře pod jednou střechou ve stejné místnosti, vlastní světničku, ale i zcela vlastní oddělenou domácnost v jiném objektu. Ze zápisů v gruntovních knihách nelze podobu bytu rekonstruovat, jelikož byl většinou definovaný pouze jako *byt*, případně jako *byt teplý a světlý* nebo *byt zaopatřený teplem a světlem*. Pouze v několika případech je místo k výměnkářovi dalšímu životu více specifikováno. Například vdova Rosalie Bednářová z Rosic si ve smlouvě z roku 1788 převádějící chalupu na svého syna Františka vymínila, že svůj podzim života stráví na nemovitosti vystavěné při tom převáděném gruntu.¹⁹⁵ O

---

¹⁹⁴ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 209, Gruntovní Skála, Chacholice, fol. 11.

¹⁹⁵ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 205, Rosice, fol. 133.

vystavění nové světničky si řekl i manželský pár ze Zalažan nově odcházející na výměnek v roce 1821.¹⁹⁶

Tabulka 5 Vymínění bytu

Typ gruntu	Počet z celku smluv daného typu gruntu	Podíl (v %)
domkáři	27	81,8
chalupníci	187	77,6
polosedláci	49	59,8
sedláci	28	62,2

K vymínění bytu došlo v 291 případech, což činí 72,5 % ze všech smluv, ve kterých se objevila dohoda o výměnku. Tento údaj zcela jasně demonstruje, jak důležitá a rozšířená byla tato výminka, kterou si nastupující výměnkáři zajišťovali místo k pobývání, na kterém mohli strávit svůj podzim života. Zároveň se jedná o jednu z mála položek výměnkářských smluv, která je společná pro všechny majetkové vrstvy – o zajištění se formou bytu stáli domkáři, chalupníci i sedláci.

Při pohledu na tabulku č. 5 lze konstatovat, že u domkářů bylo vymínění si bytu téměř pravidlem a neodmyslitelnou součástí dohody o výměnku, vymínilo si ho 81,8 % všech domkářů odstupujících na výměnek. V závěsu za nimi jsou v četnosti vymínování si bytu chalupníci, kteří o něj jmenovitě stáli hned v 77,6 % všech zapsaných případů. U selských a poloselských gruntů byla podmínka nějaké formy bytu zapisována o něco méně často, u sedláků v 62,2 % a u polosedláků v 59,8 %. U méně majetných hospodářů se tedy výminka bytu stávala téměř samozřejmostí a mnohdy jedinou nebo jednou z mála vymíněných položek. Stejně jako v jiných oblastech, kde byl byt zapsán u většiny smluv, i zde se dá předpokládat, že tam, kde nebyl byt přímo uveden, se s ním počítalo

---

¹⁹⁶ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 214, Zalažany, Podččely, fol. 101.

automaticky, nebo byl již vyřešen.¹⁹⁷ Mnohdy bylo dodáváno, že byt má být poskytnut bezúplatně a samozřejmě až do smrti výměnkáře nebo výměnkářů.

8.2.2 Zaopatření stravou při hospodářově stole

Někteří výměnkáři se rozhodli do smlouvy o výměnku zařadit povinnost nového hospodáře poskytovat jim stravu, většinou definovanou jako stravu při hospodářově stole nebo vyživování. V tomto případě výměnkář místo nebo vedle naturálního výměnku měl požívat stejnou stravu, jako nová hlava gruntu a jeho rodina, a to ve stejné kvalitě, jak mnohdy naznačoval doplněk stravu *zdravou*.

Že nešlo o záležitost ojedinělou dokazuje skutečnost, že o tuto formu zaopatření si výměnkáři řekli v 78 případech, což činí 19,5 % výskytů ze všech evidovaných smluv s dohodou o výměnku. Ne vždy šlo o jedinou formu obživy daného výměnkáře nebo výměnkářů, nějaké jiné naturálie odváděné v každoročních dávkách dostávalo 44,9 % z nich. Šlo většinou o sypaný výměnek, podíl na úrodě ze zahrady nebo jiné naturálie. Ty jim tak mohly sloužit na přilepšení, jako pojistka proti špatné nebo nedostatečné stravě od hospodáře, nebo jako artikl k prodeji, který mohl výměnkáři vynést peníze na jiné potřeby, jako třeba ošacení nebo luxusní zboží typu koření.

Stravu si vymínilo 33,3 % všech domkářů odcházejících na výměnek, u chalupníků šlo o 22,8 % ze všech případů. Nižší podíl byl u polosedláků, kde si stravu vymínilo pouze 8,5 % všech výměnkářů z poloselského gruntu, u o něco majetnějších sedláků šlo o 11% část z nich.

8.2.3 Sypaný výměnek

Základ naturálního výměnku tvořil výměnek sypaný, tedy obilí, které musel nový hospodář výměnkáři každoročně odsypat a odevzdat k jeho potřebě a spotřebě. Množství takto získaného obilí se lišilo podle velikosti gruntu, který výměnek poskytoval, ale vliv měla i další řada vlivů, jako třeba poměry panující na hospodářství.

Přiložená citace z kupní smlouvy chalupníka Řeháka z Mezihoří z roku 1797 ukazuje, jak nový hospodář své matce přiznal sypaný výměnek ještě vedle využívání chalupy i

---

¹⁹⁷ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, s. 294.

zahrady a hlavně podílu z kšaftu. Pro zlepšení její situace jí každoročně přislíbil 3 věrtele¹⁹⁸ obilí. Tato přislíbená dávka poukazuje na možné spory mezi matkou a synem, jelikož očividně slouží jako jakési výkupné za využívání průjezdu vedoucím k jeho gruntům.

„Jest nastupující hospodář povinen paní matce která dle otcovského kšaftu stejným dílem podělena jest, a vejmínění chaloupku se zahrádkou do její smrti užívati bude, smluvním způsobem tři věrtele chlebového obilí k její lepšímu vyživání, každoročně do její smrti odepsati, naproti čemuž ona matka jemu skrz vejměnační zahrádku svobodný průjezd na jeho grunty dovolí.“¹⁹⁹

Tabulka 6 Průměrný sypaný výměnek - obilí (v korcích)²⁰⁰

grunt	žito	pšenice	ječmen	oves
domkáři	–	–	–	–
chalupníci	2,9	1,2	2,8	2,2
polosedláci	4,5	1,8	3,7	3,1
sedláci	5,2	2,4	3,7	4,6

V dané lokalitě se sypaný obilný výměnek skládal nejčastěji ze žita, ječmene a pšenice, přičemž žito bylo nejrozšířenější vymíňovanou obilninou, zároveň se ho také odvádělo největší množství. U chalupníků se jednalo o 2,9 korců žita ročně v průměru, což je přibližně 271 litrů obilí, průměr u selských gruntů se dostal na 5,2 korce, tedy více než 486 litrů žita. Pokud se zprůměrují hodnoty všech gruntů, tak se průměrný roční dávka žita pro výměnkáře dostane na 4,2 korce.

¹⁹⁸ 1 věrtel je 23,25 l, matka chalupníka z Mezihoří si tedy přišla na necelých 70 litrů chlebového obilí ročně.

¹⁹⁹ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 189, Horka, Mezihoří, fol. 121.

²⁰⁰ 1 korec se rovná 93,58 litrům, viz I. HLAVÁČEK a kol., *Vademecum pomocných věd historických*, s. 172-173.

Co se dalších plodin týče, tak na druhém místě v odváděném objemu je ječmen, kterého se v průměru výměnkáři odevzdalo 3,4 korců (318 l) ročně. Nejméně se odvádělo pšenice, které si chalupníci v průměru vyměnili jen 1,2 korce, u sedláků šlo přesně o dvojnásobek. Samostatnou kapitolou je oves, o kterém již bylo psáno výše. K jeho vymínění došlo jen ve 4 vsích, a to v Horce, Studené vodě, Chlumu a Vortové, fungoval vedle i místo tradičního obilí, obvykle v zápisech, kde se oves vyskytl, nebyla evidována pšenice, méně často ani ječmen. V průměru se ovsa odevzdalo 3,3 korce na výměnkáře.

Tabulka 7 Průměrný sypaný výměnek – jiné plodiny²⁰¹

grunt	proso (korec)	hrách (věrtel)	čočka (věrtel)
domkáři	–	–	–
chalupníci	1,2	1,3	1,6
polosedláci	1,3	0,9	0,9
sedláci	1,4	1,1	1,2

Mimo obilí sypaný výměnek ještě obsahoval další plodiny. V zápisech o výměnku se vyskytovalo ještě proso, hrách a čočka. Těchto plodin si nejvíce vymíňovali chalupníci, prosa dostávali průměrně 1,2 korce, hrachu 1,3 věrtelu a čočky dokonce 1,6 věrtelu, přičemž 1 věrtel je 23,25 litrů.²⁰² U selských a poloselských gruntů jsou hodnoty nižší, ale lze si to vysvětlit mnohem širším spektrem vymíňovaných plodin, ve kterém zvláště čočka a hrách nemusely být v tak důležité roli jako u chalupníků.

8.2.4 Naturálie

Sypaný výměnek, tedy žito, ječmen, pšenice a oves, nebyl jedinou formou naturálií, které byly odváděny výměnkářům. Zvláště u větších gruntů mohl obsah výměnku být doopravdy pestrý a zahrnovat velkou škálu potravin. I tato forma výměnku byla udávána

²⁰¹ 1 korec se rovná 93,58 litrům, viz I. HLAVÁČEK a kol., *Vademecum pomocných věd historických*, s. 172-173.

²⁰² I. HLAVÁČEK a kol., *Vademecum pomocných věd historických*, s. 172-173.

v dávkách, které měly být odváděny jednou ročně, výjimku tvořily jen mléčné produkty, kdy například mléko mohlo být odebíráno po každém dojení. Šlo o výpěstky, živočišné produkty i zpracované potraviny, zde lze jmenovat například máslo.

Samostatnou kapitolou je vymínění si určité části úrody ze zahrady, kdy většinou šlo o třetí díl veškeré úrody, případně třetí díl ovoce, vzácněji čtvrtý díl z úrody. V tomto případě si výměnkář dělal nárok na odebrání určité části úrody pro vlastní potřebu. Tato výminka se nachází samostatně vedle stravy nebo i zároveň s jiným naturálním výměnkem. Jindy si výměnkář nechal zapsat nárok na určité množství ovoce ze zahrad, jako například v následující citaci ze smlouvy mezi odstupujícím chalupníkem Janem Sekou, který převáděl roku 1800 svoji chalupu číslo 19 ve Lhotě u Chroustovic na syna Václava Seka:

„Bude povinen odstupujícímu otci a matce následující vejminek do obojích smrti, po zemřeni jednoho neb druhého jenom v polovic odsypati a dáti: setého obilí pšenice 1 míru žita 3 míry ječmene 3 míry hrachu 4 achtle prosa 4 achtle 1 záhon pro zelí, a 1 pro konopí, teplo a světlo na hospodářův náklad, 1 krávu též na hospodářově píci a když Bůh požehná ovoce na zahradě 1/3 míry hrušek a 1/3 míry švestek.“²⁰³

Výminku ovoce ve formě podílu z úrody ze zahrady se vyskytuje například i ve smlouvě o převodu poloselského gruntu č. 44 v Horce mezi otcem Matějem Chaurm a synem Františkem Chaurm, který se v zápisu z roku 1834 zavázal otci každoročně přiznávat následující výměnek, až přijde čas, kdy již nebude chtít hospodařit:

„Vyhrazuje si odstupující otec Matěj Chaur hospodaření na tom gruntu, až do své vůle, kdyžby ale již hospodařiti nechtěl, bude jim rodičům nastupující syn František Chaur následující vejminek povinen: 4 korce žita, 4 korce ječmene, 4 korce pšenice, ½ korce hrachu, ½ korce čočky, 1 korec prosa 3 záhony k sázení erteplům pohojený a připravený, 1 krávu se svou píci živiti, a v létě mezi hospodářovým dobyttem pásti nechati, 1/3 díl sklizeného ovoce a konečně teplý společný světlý a bezplatný byt až do jejich obouch smrti přátí a ten setej vejminek bezplatně z mlýna voziti.“²⁰⁴

---

²⁰³ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 201, Lhota u Chroustovic, fol. 6.

²⁰⁴ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 189, Horka, Mezihoří, fol. 117.

Stejně jako u sypkého výměnku, ani ostatní naturálie se s výjimkou vajec netýkají domkářských gruntů, ale pouze těch chalupnických, poloselských a selských. Následující tabulka řeší ty nejčastěji odváděné naturálie a jejich množství, dále se v zápisech objevil i například mák. Z ovoce byly nejzmiňovanější švestky (také jako slívky), jablka a hrušky.

Tabulka 8 Jiné naturálie (průměr)²⁰⁵

grunt	brambory - pytle	vejce - kopy	řepa - kopy²⁰⁶	máslo - žejdlík
domkáři	–	1	–	–
chalupníci	6,4	1,5	4	3,9
polosedláci	9,1	2,3	2	6,5
sedláci	10,6	2	2	8

Mezi odváděné naturálie, které se vyskytovaly nejčastěji, dále patřily brambory, vejce, řepa a máslo. Brambory byly odevzdávány na pytle, chalupníci si v průměru ročně přišli na 6,4 pytlů, polosedláci na 9,1 a sedláci dokonce na 10,6 pytlů brambor. Zvláštní kategorií jsou vejce, která se počítala na kopy, tedy po 60 kusech. Na jednu kopy, tedy 60 vajec, se za rok dostali v průměru i domkáři, i když pouze 9 % domkářů mělo vajíčka součástí výměnku. U chalupníků šlo o 90 kusů. Polosedláci v průměru dostali 138 vajec ročně, sedláci 120. Zrovna u tohoto artiklu lze předpokládat, že byl odváděn postupně během roku, ne najednou jednou ročně. Na kopy se měřila i řepa, ve dvou případech byla odvedena v jednotce štrych.²⁰⁷ Poslední položkou tabulky č. 8 je máslo, odebírané po žejdlících. To bylo součástí výměnku i ve vsi Lhůty, se kterou lze odváděné naturálie porovnat, jelikož složení se zdá být poměrně podobné. I pro tuto ves je zmiňováno žito, ječmen, pšenice, oves, hrách a brambory. V zápisech z chrastického panství se ještě navíc

²⁰⁵ K jednotkám v tabulce: žejdlík je 0,35 litrů, viz I. HLAVÁČEK a kol., s. 172-173, kopy nejspíš brána jako násobek 60 kusů.

²⁰⁶ Řepa se objevila pouze v šesti případech, počty jsou tedy poměrně situační.

²⁰⁷ Štrych se rovná korci, tedy 93,58 l, viz I. HLAVÁČEK a kol., *Vademecum pomocných věd historických*, s. 172-173.

objevuje v poměrně hojném zastoupení a nezanedbatelném objemu čočka. Proti tomu pro Lhůty je zmíněná navíc sůl.²⁰⁸ Poněkud jiná skladba výměnku panovala na panství třeboňském, kde se dá nalézt stejný základ, tedy žito, ječmen, pšenice, oves, ale v dalších naturáliích se již výčet liší. Chybí zde brambory, čočka, vejce nebo máslo, výměnek se zaměřoval spíše na dřevo k zátoku nebo osení.²⁰⁹ Mnohem chudší forma naturálního výměnku se objevuje v Podkrkonoší, kde většinou šlo o jen o žito a oves.²¹⁰

8.2.5 Zvířectvo

Zvířata byla vždy neoddelitelnou součástí života na vesnici, což se promítlo i do výměnkářských smluv z chrastického panství. Nejčastěji se jednalo o vymínění držení jedné krávy, nejčastěji s dodatkem, že má být držena na píci hospodáře. V některých zápisech se také upomíná, že má nový hospodář počítat i s místem ve chlévě pro dobytek výměnkáře. Jindy zmínka padá na možnost pasení dobytka společně s dobytkem hospodáře, případně využití i jeho pasáčka.

Dále se v dohodách o výměnku objevují zmínky o volech nebo koni, způsobech jejich vyživování a ustájení, nejčastěji vymínovaným zvířetem ovšem zůstává kráva. Ve smlouvě zápis obsahující vymínění dobytka vypadá takto:

„Stou však výminkou, že sobě otec postupující hospodaření toho gruntu do své a jeho manželky vůle a libosti vyhrazuje, pokud by ale on nastupujícímu hospodářovi tento odevzdal, tehdy bude povinen jak otce tak matku bytem a teplem zaopatřiti, do obouch smrti každoročně žita 3 str. ječmene 1 str. lnu 8 kloubů jablek 1/3 str. řepy 2 str. odevzdati a jednu krávu v chlévě na jeho píci držeti.“²¹¹

---

²⁰⁸ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, s. 293.

²⁰⁹ Štěpánka PECKOVÁ, *A poněvadž předešlý vejměnkář ještě živ jest: Problematika výměnku na třeboňském panství v 18. století*, diplomová práce, České Budějovice 2013, s. 98.

²¹⁰ Jarmila ŠŤASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, Český lid 1971, č. 5, s. 285.

²¹¹ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 194, Chlum, fol. 30.

Tabulka 9 Výskyt zvířat podle typu gruntu (v %)

grunt	kráva	vůl	klisna
chalupníci	22,5	1,1	0,5
polosedláci	55,1	0	0
sedláci	67,9	0	0

Z tabulky č. 9 je zřejmé, že zvířata se vázala k výměnkům u všech typů gruntů s výjimkou domkářských, a to v poměrně hojném počtu. Alespoň jeden kus hovězího dobytka si vymínilo 42 chalupníků, 27 polosedláků a 19 sedláků. Výskyt volků a klisen je spíš okrajový.

8.2.6 Peníze

Peníze se dlouho do výměnkářských smluv nedostávaly a v této kategorii lze konstatovat podobný závěr, jaký platí i v jiných oblastech,²¹² a to, že peníze jako součást výměnku jsou fenomén až konce 18., ale spíše 19. století, v případě chrastického panství nejvíce až druhé čtvrtiny 19. století. Tato peněžní dávka mohla být vyplácena jednorázově nebo každoročně, společně nebo místo naturálního výměnku a dalších požitků.

Kromě ojedinělého zápisu z roku 1775 jsou veškeré zmínky situovány do 19. století, nejranější pochází z roku 1805, od dvacátých a zejména třicátých let 19. století se frekvence a počty zvyšují. Nelze generalizovat, zda peněžní dávka rušila naturální výměnek nebo ne, jsou evidovány případy, kdy byla vyplácena společně s naturáliemi nebo jako jediná forma výměnku, kromě bytu.

---

²¹² A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní*, s. 301.

Tabulka 10 Peněžní dávky

grunt	částka (ve zlatých)
domkáři	7
chalupníci	7,5
polosedláci	11,5
sedláci	11
průměr	9,3

Průměrná částka, která byla každoročně výměnkářům odváděna, je zobrazena v tabulce č. 10. V průměru si výměnkář na chrasteckém panství mohl přijít na 9,3 zlatých ročně, domkář na 7 zlatých, chalupník na 7,5, polosedlák na 11,5 zlatých, sedlák na 11.

8.2.7 Jiné formy zabezpečení

Tato poslední část pojednání o všeobecné podobě výměnku na chrasteckém panství si klade za cíl zaměřit se na ostatní formy zabezpečení, které si výměnkáři v rámci svých výměnkových dohod vyjednávali a dotvořit tak co možná nejcelistvější pohled na danou problematiku v této oblasti. Kromě již výše zmíněného, tedy zajištění bytu, stravy, naturálií nebo peněz, se do zápisů dostávaly ještě další věci, které měly zaopatřit výměnkáře během jeho ekonomicky neaktivní etapy života.

Jednou z možností, o kterou mohl výměnkář mít zájem, bylo zaopatření si ošacení. To se mohlo do zápisu promítnout jako výminka o zaopatření šatstva nebo se tam mohlo objevit ve formě zmínky o odvádění lnu (v kloubech) nebo jiného materiálu. Jakákoliv forma vymínění šatstva nebo materiálu k jeho zaopatření se ve smlouvách objevila celkem devětkrát, šlo o vymínění plátna, lnu, šatstva nebo kanafasu.

Důležité se zdá také vypravení pohřbu, v některých případech zapsaného pod pojmem *funus*. Přímou vepsaný byl do výměnkářské smlouvy desetkrát, čímž si odstupující výměnkář pojistil jeho konání a zafinancování od nového hospodáře. Jednalo se o zaopatření, o které stáli domkáři, chalupníci i polosedláci.

Na druhou stranu se mohlo jednat o vypravení svatby pro hospodářovy mladší nezletilé sourozence, nejednalo se ale o příliš častý zápis.

8.2.8 Shrnutí

Tato kapitola měla za úkol poskytnout pohled do problematiky výměnku jako formy sociálního zabezpečení na chrasteckém panství. To charakterizovala lokalita, tedy fakt, že panství leželo ještě v poměrně úrodné oblasti, která ale už těsně hraničila s přechodem na Vysočinu. Průměrná bonita půdy podle Terezínského katastru v této oblasti činila 4,9, tedy lepší průměr. Chrastecké panství navíc podléhalo královehradeckým biskupům a sloužilo jim nejdříve jako sídlo trvalé, poté jako sídlo letní, v Chrasti se nacházela vrchnostenská kancelář.

Na poměrně dobrou úrodnost poukazuje i obsah výměnku, jakého mohl výměnkář na tomto panství dosáhnout. Chrastecký výměnek si vede dobře i v porovnání s jinými oblastmi, např. je srovnatelný s vesnicí Lhůty. Součástí sypkého výměnku bývalo žito, ječmen, pšenice, hrách a čočka, ve čtyřech oblastech se objevil i oves. Výměnek v této oblasti byl pestrý i co se jeho složení týče, poměrně hojně se zmiňuje o másle, mléku, vejcích, řepě a bramborách, v menší míře se našel i mák, maso nebo jáhly. Nejrozšířenější formou zabezpečení byla potřeba bytu, která se vyskytovala ve většině zápisů.

Převážně od 19. století se do výměnku dostaly i každoročně vyplácené peněžní dávky, které se týkaly všech majetkových vrstev. V průměru bylo vypláceno 9,3 zlatých ročně. Zmínit lze i další formy zabezpečování výměnkářů, jako například zajištění si šatstva nebo materiálu na jeho výrobu, vypravení pohřbu nebo naopak svatby pro nezletilé sourozence hospodáře.

V několika tabulkách co do vymínění si položek výměnku dominují chalupníci nad movitějšími sousedy. Nejcitelnější to je například u hrachu a čočky v tabulce č. 7, kdy si přišli v průměru na o 0,4 věrtelu více hrachu než polosedláci a dokonce o 0,2 věrtelu více než sedláci. U čočky je situace podobná, jenom jde o 0,7 věrtelu více než polosedláci a 0,4 věrtelu více než sedláci. Zde vidím možné vysvětlení ve složení chalupnického výměnku, který byl obsahově zpravidla prostší než výměnek polosedláků a sedláků, proto byl větší důraz kladen na čočku a hrách, a tím vzniklo i větší odvádění těchto dávek. Polosedláci a sedláci se mohli ve větší míře opřít o větší polnosti, které měly dopad na obsah výměnku, hrách a čočka proto nehráli tak důležitou roli. Přišli si tak na mnohem

větší objem obilovin, viz. tabulka č. 6, která to poměrně jasně demonstruje, častěji se dostávali k více druhům obilí – u chalupníků zvláště ve starších dobách nebylo výjimkou, že si vymínili pouze 1 nebo 2 druhy obilí (žito a příp. ječmen). Selské usedlosti tak profitovaly z větších pozemků a mnohem většího výnosu z polností. V ostatních případech jsou odváděné dávky poměrně odstupňované podle typu gruntu, výjimku tvoří vejce, kterých polosedláci získávali o 0,3 kopy (tedy asi o 18 kusů) ročně víc a peníze, kde si opět polosedláci přišli na o půl zlatky vyšší částku ročně. Tyto drobné odchylky považuji za situační případy, utvořené podle výskytu položek a momentálních vztahů na gruntu.

9. Vdovy na výměnku

9.1 Vdovy ve venkovské společnosti

Poddanské obyvatelstvo venkova se jen málokdy stávalo přímým tvořitelem pramenné základny, jejich životní cyklus ale lze rekonstruovat za pomoci historické demografie, a to zpravidla mnohem více vypovídajícím způsobem, než lze z pramenů osobní povahy, specifických pro šlechtické nebo měšťanské prostředí. Ve fondech velkostatků se nachází poměrně silná spisová agenda, vázající se k dokumentaci života poddaných, ve kterých jsou muži i ženy zaznamenáni zcela obdobnou měrou. Jména příslušnic něžného pohlaví plní matriky, poddanské seznamy a pozemkové knihy stejně, jako jména mužů, díky čemuž se lze zabývat výzkumem ženské otázky na vesnici ve stejné míře, jako celé maso.²¹³

Pro starý demografický režim nebyl rozpad rodiny, zaviněný předčasným úmrtím jednoho z manželů, ničím neobvyklým.²¹⁴ Průměrná délka života lidí ve druhé polovině 18. století byla kolem 25–28 let, přičemž tuto laťku tak nízko srážela vysoká kojenecká a celkově dětská úmrtnost. Ovšem u osob, které překonaly hranici 15 let byla pravděpodobnost, že se dožijí 54–57 let. Vzhledem k velkému množství věkově nevyrovnaných manželství se nedělo výjimečně, že žena přežila svého manžela a přestože v období raného novověku byl za ideální hlavu domu pokládán muž, okamžikem jeho smrti tato role vůči rodině i společnosti přešla na čerstvě ovdovělou ženu. Vzhledem k zátěži, kterou vedení statku²¹⁵ znamenalo pro ženu nejen po fyzické, ale i finanční stránce a v mnoha dalších aspektech, především mladé vdovy rychle uzavíraly nové svazky.²¹⁶ Ve většině evropských zemích se bohaté dědičky a ovdovělé selky vdávaly bez ohledu na věkový rozdíl s novým mužem, zvláště v zemích skandinávských byly sňatky

---

²¹³ Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16.-18. století)*, Československá historická ročenka, 2001, s. 225.

²¹⁴ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, Historická demografie 35, Praha 2011, s. 2.

²¹⁵ K tomuto tématu např. Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století, Praha 2007 nebo Tereza SIGLOVÁ, *Siroťci a vdovy v městečku Dašicích v letech 1563-1618*, Východočeský sborník historický 11, Pardubice 2002, s. 3-40.

²¹⁶ J. GRULICH, *Venkovská žena*, s. 233.

starších vdov s mladými zájemci o nabytí gruntu poměrně běžné. Mnohem hůře si na sňatkovém trhu ale vedly vdovy chudé, navíc třeba zatížené malými dětmi.²¹⁷

Po smrti svého muže stávala se žena, jak uvádí staré prameny, *sebemocnou*, dostala se totiž z područí všech mužů v jejím životě. Při ovdovění se totiž žena nevrátila do podřízenosti svých mužských příbuzných ze své původní rodiny, ani nestojí v mundiu. Ovdověním žena podléhající českému zemskému právu nabyla absolutní svobody osobní i majetkové. Stala se zcela vlastní paní a tzv. *seděla na vdovím stole*. Mohla zcela volně disponovat nejen svým věnem, ale veškerým svým majetkem, uzavírat smlouvy, ručila také za svoje dluhy. Mohla se zcela svobodně rozhodnout, jestli a případně za koho se znovu provdá.²¹⁸

Badatelé, zabývající se tímto tématem, se shodují, a historickodemografické výzkumy několikrát dokázaly, že vdovství²¹⁹ bylo ve starších populacích poměrně obvyklou situací a ženy v této roli zdaleka převyšovaly muže.²²⁰ Zpravidla šlo o následek souběhu dvou skutečností, tedy toho, že se ženy vdávaly v nižším věku a měly větší šance na dožití se pokročilejšího věku. Pro ovdovělého muže navíc bylo snazší uzavřít nový sňatek a tento stav pro něj nebyl tolik určující, jako pro ovdovělou ženu.²²¹ Starší ženy, které ovdověly, a nemohly – nebo nechtěly – se znovu vdát, své grundy raději předávaly dospělým synům, případně manželům svých dcer, tedy svým zeťům. Tehdy se pro ně stalo důležitým zaopatřit se, a to třeba i formou vdovského výměnku, který se stal stěžejním tématem této práce.²²²

9.2 Smlouva o výměnku pro vdovu

Pro otevření tématu ovdovělých žen na výměnku je přiložena smlouva, uzavřená mezi Janem Sládkem a jeho ovdovělou matkou, která demonstruje několik problému tematiky vdovství ve vesnickém prostředí. Jedná se o převod selského gruntu z matky na syna,

---

²¹⁷ Pavla HORSKÁ a kol., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, s. 314.

²¹⁸ A. KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy*, s. 39-40.

²¹⁹ K tématu vdovství ve venkovské společnosti také Alice VELKOVÁ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti*, Praha 2009, s. 204–224.

²²⁰ Například Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva v Českých zemích*, Praha 1996, s. 164.

²²¹ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiřeni*, s. 110.

²²² J. GRULICH, *Venkovská žena*, s. 234.

přičemž si lze všimnout poměrně zajímavého faktu, totiž že zemřelý otec a manžel, Václav Sládek, ve svém kšaftu z roku 1832 hospodaření jmenovitě přenechal své ženě, a to po dobu, kterou si ona sama určí. Vdova Sládková se ovšem s ohledem na svoji sešlost věkem tohoto privilegia vzdala a hospodaření vyměnila za poměrně obsáhlý vdovský výměnek a do čela nemovitosti nechala postavit 23 let starého syna Jana, který se měl v rámci podílů vyrovnat s četnými sourozenci, jmenovitě sestrami Kateřinou, Magdalenou a Annou a bratry Franczem a Jozefem. Bratr Václav se podílu vzdal, jelikož byl již vybaven.

Výměnek, který si vdova po sedláku Sládkovi vymínila, sestával z bytu, tepla a světla, vydržování krávy, sypaného výměnku, brambor, lnu, třetího dílu ovoce. Zajímavou součástí této dohody je bezesporu fakt, že je v ní zmínka o místnosti k uchovávání těch naturálií, které si vdova vymínila. Zaujme také pojištění si jiného místa, pokud by se výměnice nepohodla s hospodářem a jeho novou rodinou.

„V své milosti protokolu kšaftovní pozůstalosti po Václav Sládkovi sedláku ze vsi Bořic N. C. 33 od 24ho listopadu 1834 svitu 800 jud. se tato pozůstalost na následující způsob vypořádala, a to syn: Mají kšaftu od 11ho ledna 1832, dne 10ho března 1832 veřejně prohlášeného dědictvitelem Václav Sládek posledně nařídil že grunt N. C. 33 jeho manželce k držení a vládnutí tak dlouho jak ona chtít bude, k hospodaření ponechaný býti má, kdyby pak ale se jí hospodařit nelíbilo tehdy ten samý grunt s příslušenstvím v 921 fr 48 kr Conv Mze syn Jan vejmouti má.

Poněvadž syn Jan již 23 let starý a k hospodaření schopný jest, naproti tomu ale matka pozůstalá vdova velmi zchátrala a jí za nestojí, aby ona ještě ten jeden do plnoletosti scházející rok syna Jana hospodařila, pročez od toho jí vyhrazeného práva testamentního k rukám toho syna odstoupila a se volně býti prohlásila to hospodářství svému synovi Janovi z hned postoupiti, pročez tehdy syn Jan s vůlí poručníka tento grunt v ceně při 941 fr 48 kr ČMZ devět set dvacet jeden zlatý 48 kr Conv Mze dle nadvoleného protokolu vyjmul.

Z toho by měli být strhnuty ty v inventáři a v kšaftu poznamenaný dluhy, poněvadž ale grunty na 6 po sobě běžících let proti mocnému nájmu při 78 fr 6 ¼ kr Čmz. Pronajate jsou, a z těch se ty na té pozůstalosti vážnoucí dluhy zaplatí, pročez se od té sumy

testamentovej vyhrazený neodrazej, jsou následovně synovi Janovi vžitek skrze to vydá, že i také on ten ostatní nájem sám bráti bude. Při té tehdy okolostojícínosti se celá v kšaftě vyznamenaná suma mezi pozůstalou vdovu a ostatní dědice s výminkou Václava který již vybitý býti se prohlásil a takové prohlášení s vlastnoručním podpisem vpodstatnil, takto rozdělila:

- a) Manželce k její dispozici ..... 20fr Čmz*
- b) Syn Jan sobě odrazí na jeho podíl ..... 150 fr 18x*

A vyplatí:

- c) Dceři Kateřině ..... 150 fr 18x*
- d) „ Magdaleně ..... 150 fr 18x*
- e) „ Anně ..... 150 fr 18x*
- f) Synovi Franczovi ..... 150 fr 18x*
- g) „ Jozefovi ..... 150 fr 18x*

Facit   981fr 48x Čmz

Tyto dědičný podíly se na této živnosti cum apertinentus až do jejich skutečného zaplacení pojišťuje.

Stává nastupující syn Jan povinen pozůstalý manželce jeho matce z příští obilný úrody třetí zrna z pšenice a ze žita odvésti, a jí na rub jejího živobytí ten vejminek poskytovat, který pro ni její manžel v jeho kšaftu vystavil, totiž:

Svobodný byt, teplo a světlo, jednu krávu na hospodářově píci živiti, každoročně 4 korce žita, 4 korce ječmene, 1 korec pšenice, ½ korce prosa, ½ korce hrachu, 8 pytlů bramborů, 6 kloubů lnu a ze zahrady třetí díl ovoce dávatí a pro schránku do toho vejminku jí jednu komoru přátí. Kdyby ale proti všem nadání vejměnice s hospodářem porovnatí se nemohli, tak ty samý svobodno dáti má v tý světnici vedle velký světnice on ostávat a hospodář povinen bude jí s teplem a světlem zaopatřit.

Konečně jest nastupujícího zavazanlivost všechny tento grunt zacházející jakékoliv jméno mající a mít mohoucí břemena a povinnosti pořádně vybejvatí.

K důkazu toho se Janovi Sládkovi přítomná právní lista uděluje, vtělení které sobě v pořádné vši sobě vymoci jemo záležití bude, ostatně se ale tato pozůstalost za skončenou prohlašuje.

9.3 Osoby nastupující na výměnek

O zajištění se formou výměnku na stáří nebo jinou etapu ekonomicky neaktivního života stáli hospodáři se svými manželkami, tedy kompletní manželské páry, ale i samotní vdovci, kteří už další sňatek neuzavřeli a vdovy, které se staly hlavním zkoumaným problémem této práce. Zvláštní skupinu tvořil výměnek pro sourozence, kteří na výměnek mohli nastoupit se svojí matkou nebo otcem, nebo i samostatně, kdy nový hospodář měl povinnost je vyživit až do jejich zletilosti, nebo naopak po jejich návratu z vojny jim poskytnout nějakou formu zaopatření.

V následující tabulce je řešena situace na chrasteckém panství mezi léty 1775–1848, jedná se o data extrahovaná z pozemkových knih, ve kterých bylo evidováno 401 smluv obsahujících výměnek. Kompletních manželských párů na výměnek odešlo 52,1 % z celkového množství a tvořili tak nejpočetnější a nejobvyklejší skupinu. Druhou nejzastoupenější skupinou, stojící o zabezpečení formou výměnku, byly vdovy, ty tvořily 23,7% část ze všech výměnkářů. Po nich následovali samotní vdovci v poměrně těsném závěsu, samotní hospodáři odcházející na výměnek představovali 21,2% část ze všech venkovanů chrasteckého panství, kteří si v daném období výměnek vyměnili. Poslední část tvoří sourozenci nových hlav gruntu, výměnek pro ně byl ustanoven ve 3 % případů.

Tabulka 11a Osoby odstupující na výměnek (v %)

manželský pár	vdova	vdovec	sourozenec
52,1	23,7	21,2	3

Tabulka č. 11 je rozdělena na dvě části. První jednoduše představuje problematiku osob nastupujících na výměnek podle stavu v procentech vypočítaných z celkového počtu

²²³ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 185, Bořice, fol. 83.

smluv s ustanoveným výměnkem, tabulka 11b se problému věnuje podrobněji, přináší mimo procent i přesné počty smluv a rozdělení podle typu gruntu na domkářský, chalupnický, poloselský a selský. K rozdělení tabulek došlo kvůli přehlednosti v poměrně velkém množství dat.

Tabulka 11b Osoby odstupující na výměnek (podrobně)²²⁴

skupina	počet / v %	podle gruntů (v %)	
manželský pár	209 52,1	6,2	d
		55,5	ch
		23,4	p
		14,8	s
sourozenci	12 3	8,3	d
		66,7	ch
		16,7	p
		8,3	s
vdovy	95 23,7	13,6	d
		71,6	ch
		7,4	p
		7,4	s
vdovci	85 21,2	7,1	d
		56,5	ch
		28,2	p
		8,2	s

²²⁴ K použitým zkratkám: *d* jsou domkáři, *ch* chalupníci, *p* polosedláci a *s* sedláci.

9.4 Vdovy na výměnku na panství Chrast

Rozložení smluv podle osob, které na výměnek odcházely, ukázala v předchozí části tabulka č. 11. Účelem této práce je zaměřit na jednu určitou skupinu z předchozího výčtu – tedy na vdovy odstupující na výměnek na chrasteckém panství mezi léty 1775–1848. Následující část si klade za cíl přiblížit podzim života zabezpečený výměnkem této svým způsobem zvláštní skupiny venkovského obyvatelstva, které jen v chrasteckých pozemkových knihách zabíralo 23,7 % všech výměnkových smluv.

Jaké měla žena po smrti svého manžela možnosti rozebíraly již předchozí části této práce, ta následující se zaměřuje na variantu, kdy se rozhodla odejít, ať už hned nebo po nějaké době od smrti manžela, na výměnek a strávit tam zbytek svého života. Strategie na tento životní úsek se různily podle majetnosti gruntu, který žena-vdova opouštěla, ale i podle vztahů v rodině a jejího vyjednávacího postavení.

Pro následující část, která se zabývá věkem vdov, ve kterém na výměnek odcházely, doby, kterou na něm strávily a časového úseku, který uplynul od smrti jejich muže po nástup na výměnek, byla využita metoda sondy. Sonda byla provedena pro vsi Horka, Chacholice, Mezhoř, Poděčely a Zalažany, které byly vybrány podle toho, aby byly zastoupeny obce větší i menší a tím došlo ke získání reprezentativního vzorku. Data byla čerpána z matrik²²⁵ pro dané oblasti.

Tabulka 12 Vdovský výměnek

zkoumaný problém	doba strávená na výměnku	věk ženy při odchodu na výměnek	délka trvání vdovství před nástupem na výměnek (v letech)
průměr	10,8 let	57,4 let	5,2
medián	7,5 roku	55 let	3

²²⁵ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbirka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 934-937; Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbirka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 2172-2174; Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbirka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 3760.

Průměrně vdova na chrasteckém panství na výměnek odcházela v 57 letech, tedy již jako osoba poměrně přestárlá, poukazuje to na fakt, že výměnek byl řešením především, když další sňatek nebyl pravděpodobný. Po smrti manžela ovdovělá žena na gruntu před vstupem na výměnek zůstala v průměru lehce přes 5 let, medián ovšem činí 3 roky. Po ustanovení výměnku měla žena na vymíněnou podobu tohoto sociální zabezpečení nárok až do své smrti, což v průměru trvalo téměř 11 let.

Poměrně zajímavým jevem se zdá být i způsob zápisu do matričních knih, pokud se jednalo o vdovy na výměnku. Vedle klasického tvaru *vdova po* (a následuje jméno manžela, příp. i s typem gruntu), který jasně označuje na ženinu identifikaci jejím zesnulým mužem, se totiž objevuje i označení vynechávající identitu nebožtíka. V těchto případech je žena identifikovaná právě svým pobytem na výměnku, kdy zápisy v knihách zemřelých mají podobu jména mrtvé s přípisem *vdova výměnice*, *vejměnice na chalupě*, *vejměnice na familiantském domě*, *vejměnkářka z...* a další podobné formy. Sonda ukázala, že žena byla identifikována podle jejího pobytu na výměnku místo identitou jejího zesnulého muže prokázala v 17,8 % případů.

9.4.1 Výměnek pro vdovu v čase

Je potřeba nejprve zodpovědět otázku, jestli byl vdovský výměnek evidovaný prostřednictvím smlouvy o převodu nemovitosti v pozemkové knize normální a běžně užívanou záležitostí po celou dobu, nebo jestli se rozvíjel až s časem. Celkově totiž platí, že čím dále jsme v časovém úseku, tím méně smluv obsahujících zápis o výměnku pro kohokoliv je v knihách evidováno. Zde se hodí připomenout tabulku č. 3, která časové rozložení smluv o výměnku názorně ukazuje. Pro nejstarší období 1775–1780 byla evidována pouze 1 smlouva obsahující výměnek, v dalším desetiletí jich již bylo 8, v poslední dekádě 18. století se počet prudce zvedl na 42 evidovaných smluv o převodu nemovitosti obsahujících výměnek. Tendence růstu dohod o výměnku v rámci smluv o převodu nemovitosti zůstává až do konce zkoumaného období, které je ohraničeno rokem 1848. Jakou část v těchto číslech zaujímalý ženy, které na výměnek nastupovaly již jako vdovy, ukazuje následující tabulka.

Tabulka 13 Výměnek pro vdovu v čase v letech 1775-1848

1775–1780	0	1811–1820	8
1781–1790	1	1821–1830	13
1791–1800	8	1831–1840	33
1801–1810	5	1841–1848	27

Podle tabulky č. 13 si lze vytvořit o vdovském výměnku na chrasteckém panství základní představu, alespoň o jeho četnosti a rozšíření v jednotlivých časových úsecích. Na první pohled je zřejmé, že se výměnek pro vdovu prosazoval v pozemkových knihách postupně a pozvolna, první záznam pochází z roku 1788²²⁶ a byl ustanoven pro vdovu Rosalii Bednářovou na chalupnickém gruntu v Rosicích. Od posledního desetiletí 18. století vdovský výměnek celkem sleduje trend stoupání výměnkových smluv všeobecně, mezi léty 1791-1800 tvoří výměnek pro vdovu 19% díl ze všech výměnkářských smluv v daném úseku, v následujícím desetiletém období je podíl poněkud menší – jen 10,2 %. Poté opět dochází k nárůstu, v období let 1811-1820 tvořil vdovský výměnek 17% část smluv, během dvacátých let 19. století se podíl opět vrací nad 19 %, přesněji 19,7 % z celkového podílu. Třicátá léta již značí prudký vzestup, opět následovaný všeobecným trendem v zanášeni dohod o výměnku, výměnek pro vdovu v nich tvoří 35,5% díl. Téměř k 30 % se dostává i poslední období, ve kterém vdovský výměnek představuje zcela nezanedbatelných 28,4 %.

9.4.2 Výměnek pro vdovu podle typu gruntu

Předchozí část ukázala počet a časové rozložení výměnkových smluv pro vdovy, ta následující se zaměří na prozkoumání skutečnosti, z jakého gruntu dané vdovy pocházely, což zcela jistě mělo vliv na podobu zabezpečení, které jinak vypadalo u gruntů domkářských a jinak zase u gruntů selských. Také tak lze sledovat, u jakých gruntů byl

---

²²⁶ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 205, Rosice, fol. 133.

vdovský výměnek nejčastější a jakou část výměnků u dané majetkové vrstvy představoval ten pro vdovu.

Tabulka 14 Výměnek pro vdovu podle typu gruntu

grunt	domkářky	chalupnice	poloselky	selky
celkem	13	68	7	7
podíl v %	13,7	71,6	7,4	7,4

Největší podíl ze všech vdov na výměnku zaujímaly chalupnice, proti ženám z ostatních typů gruntů jich bylo 71,6 %, značí to, že nejzastoupenějšími ženami, které volily odchod na výměnek po ovdovění, byly vdovy z chalupnických gruntů. Po nich následovaly domkářky s 13,7% podílem na všech vdovských výměncích, poloselky a selky ve vdovském stavu zaujímají jen po 7,4 %. Tento jev může souviset s jistou strategií ovdovělých žen, kdy pro ty chudé již další sňatek nebyl tak dostupný jako pro ženy bohatší, které sňatkem nabízely přístup ke gruntu a selskému nebo poloselskému jmění. Pro domkářky a chalupnice tak odchod na výměnek mohl být preferovanější a hlavně dostupnější volbou.

Tabulka 15 Podíl vdovských výměnků z celkového počtu zapsaných výměnků podle typu gruntu (v %)

grunt	domkáři	chalupníci	polosedláci	sedláci
podíl vdovských výměnků	39,4	28,2	8,5	15,6

Jistou výpovědní hodnotu k tomuto tématu mohou poskytnout i údaje z tabulky č. 15, které seznamují s podílem vdovských výměnků uvnitř výměnkářských smluv celkově podle typu gruntu. Značí to, že z domkářských smluv, které obsahovaly dohodu o výměnku, se celých 39,4 % týkalo výměnku ustanoveného pro vdovu. U chalupníků tato část představovala 28,2% díl, u sedláků klesá na 15,6 % a nejnižší je u polosedláků s 8,5 %. Tato data poukazují již na výše naznačený trend, že vdovský výměnek byl nejrozšířenější u nejméně majetných vrstev, kde také tvořil nezanedbatelný podíl na všech

výměnkářských smlouvách. U bohatších vrstev je podíl znatelně menší, potvrzuje se tedy domněnka, že bohaté vdovy více volily možnost dalšího sňatku a mnohem méně často nastupovaly na výměnek už jako samostatné vdovy.

9.4.3 Zajištění bytu pro vdovu

Zajištění si místa k životu se stalo nejdůležitější výminkou i v případě vdov nastupujících na výměnek. Toto místo bylo většinou uváděno pouze jako byt, k bližší specifikaci došlo jen v několika případech. První možností specifikace udává určení, že byt se má nacházet v té chalupě, na které má vdova určený výměnek, což nijak neurčuje, jestli bude žít společně s hospodářem nebo v oddělené světničce, ale zcela jasně je tím určen fakt, že se nejedná o žádnou jinou nemovitost. Jindy je určení poněkud přesnější, a to v případech, kdy je popsáno, že má vdova nárok na byt, což má být světnička nebo dokonce právě nemovitost vystavěná nebo stojící při tom gruntu.

Často bývá v pramenech rozepsaný požadavek na podobu toho bytu, jako že má být světlý a teplý, případně i zdravý, pohodlný a samozřejmě dále bezúplatný a má být zajištěn až do výměnkářčiny smrti. Jindy je uvedeno, že má hospodář povinnost ho vybavit teplem a světlem.

Rozdíly v zajištění si bytu mohly hrát i aktuální poměry na nemovitosti, což naznačuje i následující citace. V ní si vdova vymínila byt společně s rodinou nového hospodáře na jejich selském gruntu, v případě, že by se ale majitel změnil, musel by zaopatřit odděleným místem k životu a zajistit tam teplo a světlo.

„...s jejíma třema malýma dětma společný pohodlný a teplem a světlem zaopatřený obydlí přáti, kdyby ale s hospodářem nějaká změna, buď skrz odprodání gruntu neb skrz pád smrti stát se měla, tak bude nový hospodář povinen pro vejměnici obzvláštní světničku vystaviti a ji pak s dřívím tak taky světlem zaopatřiti.“²²⁷

---

²²⁷ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 189, Horka, Mezihoří, fol. 130.

Byt pro svoji matku byl povinen zaopatřit i Matěj Štěrba. Vdova Kateřina Štěrbová si vymínila jen velmi skromný výměnek obsahující byt v chalupě se synovou rodinou, společným teplem a světlem a stravou, nejspíš společnou při hospodářově stole. Jedná se o ukázkou chudého chalupnického výměnku z třicátých let 19. století.

„Dále nastupující Matěj Štěrba povinen jest jeho matku Kateřinu až do její smrti v tej chalupě s pokojným bytem, teplem a světlem jakož taky i stravou zaopatřit.“²²⁸

Zajímavá je také formulace „jí u sebe míti“, která také značí poskytnutí bytu vdově v rámci výměnku, ale působí poměrně citově zbarveně.

„Nastupující Jan Řehák přítomně uvaluje, svou matku až do její smrti u sebe míti, a jí světlo a teplo popřáti.“²²⁹

Jak důležitým aspektem dohody o výměnku zajištění bytu bylo ukazuje i jeho četnost – nějaká forma zajištění bytu, tedy místa k životu, se objevila v 87,4 % ze všech evidovaných smluv obsahujících vdovský výměnek.

9.4.4 Vdovy stravující se při hospodářově stole

Nedílnou součástí výměnku také bylo zajištění si stravy. To se mohlo dít formou vymínění si naturálií nebo stravy při hospodářově stole, blíže nespecifikované v podobě ani množství, někdy popisované jako *stravy zdravé*. Jindy podobný obsah mělo označení *živení* nebo *vyživování*. Celkem si o nějakou formu stravy nebo vyživování řeklo 28,5 % vdov.

Zápisy z pozemkových knih ovšem naznačují, že ne vždy byl tento způsob přijímání stravy bezproblémový, některé výměnice si nechávaly zadní vrátka, kdyby se je nový hospodář snažil šidit nebo jim stravu nějak jinak kazit.

---

²²⁸ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 189, Horka, Mezihoří, fol. 88.

²²⁹ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 189, Horka, Mezihoří, fol. 7.

„Ostatně pokud by matka po smrti otce při živobytí zůstala, bude hospodář povinen ji živiti, jednu krávu v společnosti bratra Jozefa na vlastní pici chovati, a kdyby pak posledně mateř s jeho stolem spokojena býti nemínila, tak jí každoročně 6 achtle pšenice, 2 míry žita a 2 míry ječmene odpisuje.“²³⁰

Někde toto ustanovení sloužilo pouze jako pojistka a ve fázi pojistky také zůstalo. Ovšem na stránkách pozemkové knihy pro vsi Zalažany a Poděčely se udála změna prve vymíňené stravy. Vše začalo v roce 1838, kdy se vdova Anna Matějčíková rozhodla pro svůj odchod na výměnek.²³¹ Zápis o výměnku zněl takto:

„Pozůstalá vdova Anna Matějček v chalupě Nu. 8. až do její smrti bezúplatný byt, teplo a světlo, pak jednou od dědičky Kateřiny Klusák obdržeti musí. Kdyby se ale s touto dědičkou, neb její nástupníkem srovnat nemohla, tak právo má sobě soudný vejminek ustaviti.“

O dva roky později, v roce 1842, se ale objevil nový zápis, kdy usedlost přešla na jiného hospodáře, což byl impuls pro přesné vymezení výměnku.

„Vdova Anna Matějčíková užívala společně stravu při dceři Kateřiny Klusákové: nyní však sobě vymíňuje mimo tepla a světla následující sypaný vejminek: totiž: 3 míry žita, 3 míry ječmene, 4 achtle pšenice, 1 pytel jahel, 1 achtel hrachu, 1 achtel čočky, 2 pytle bramborů, 1 1/3 suchého ovoce když se urodí, a krav dojící 3 mají mléka a 2 žejdlíky másla, 1 achtl lněného semena sejt tu kde sama hospodyně sejt bude. Kdyby Anna Matějčíková zemřela, ten samý vejminek Kateřina Klusáková s jejím manželem do obouch smrti k užívání s čím taky nastupující spokojeni jsou.“²³²

Anna Matějčíková, vdova po Václavovi Matějčíkovi, si nově ustanoveného výměnku užila jen 8 let, celkově na výměnku strávila 12 let. Její manžel Václav zemřel v 27. ledna

---

²³⁰ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 188, Horka, fol. 40.

²³¹ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 215, Zalažany, fol. 4.

²³² Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 215, Zalažany, fol. 6.

roku 1837 na souchotiny ve věku 60 let. Anna svého manžela na onen svět následovala v roce 1850, kdy ve svých 70 letech zemřela na sešlost věkem.

9.4.5 Sypaný výměnek pro vdovu

Důležitou součástí výměnku byl i naturální výměnek, zejména ten sypaný – tedy každoročně odváděné obilné zrna a jiné. Jeho rozsah byl určen právě ve smlouvě o výměnku, stejně tak rozmanitost odváděného obilí. Mohlo se jednat pouze o žito, nebo i ječmen, pšenici, případně oves, dále proso, hrách a čočku. Takovýto sypaný výměnek mnohdy tvořil jediné získané naturálie, jindy fungoval vedle vymíněné stravy jako přílepkování, případně i s jinými naturáliemi, nepatřícími do kategorie sypkého výměnku. Sypaný výměnek se objevil u 41,1 % případů, a 6,3 % vdov si vedle toho vymínila ještě stravu při hospodářově stole.

Tabulka 16 Průměrný sypaný výměnek pro vdovu – obilí (v korcích)

plodina	žito	pšenice	ječmen
domkářky	–	–	–
chalupnice	2,9	1,2	2,4
poloselky	4	1,5	3,6
selky	4,6	2,2	3,6

V průměru si tak vdova na výměnku přišla každoročně na 3,2 korce žita, což představuje 299,5 litrů obilí, pšenice dostávaly o poznání méně, v průměru šlo o 1,5 korce, tedy asi 140 litrů. V porovnání s tabulkou č. 6, která řeší dávky v průměru pro všechny skupiny, si ovšem vdovský výměnek nevede nijak špatně, ve výsledku se velmi blíží průměru odváděných sypkých naturálií. Pro srovnání, průměrně chalupníci dostávali také 2,9 korců žita, polosedláci o půl korce žita více jak samotné vdovy, sedláci v průměru přijímali 5,2 korců, tedy o 0,6 korců více jak samotné vdovy-selky. Poukazuje to na jejich postavení, kdy měly stejnou vyjednávací pozici jako jiný průměrný venkovan, nebo výsledky spíše odráží pokus o udržení nějaké za manželství zažité životní úrovně? Nelze souhrnně tvrdit, že vdovy-výměnkářky měly automaticky vysoké výměnky, protože

například domkářky a spousta chalupnic žila jen z poskytnutého bytu a stravy. Chalupnice se naturálního výměnku vedle poskytnutí bytu alespoň v podobě žita domohly v 41,1 % případů, tedy ani ne v polovině. Na druhou stranu některé majetnější vdovy si dokázaly zajistit velmi bohatý výměnek, který se dokázal rovnat s výměnkem pro manželský pár, například selky si sypaný výměnek vymohly ve 100 % případů, poloselky v 71,4 %, což je znatelně více, než u výše zmíněných chalupnic. Není nejspíš třeba více zmiňovat, že u domkářek se sypaný výměnek nevyskytoval.

Tabulka 17 Průměrný sypaný výměnek pro vdovu – jiné plodiny

grunt	Proso (korec)	Hrách (věrtel)	Čočka (věrtel)
domkářky	–	–	–
chalupnice	0,9	0,9	1,3
poloselky ²³³	–	0,5	0,5
selky	0,5	0,5	0,5

Především u chalupnic byly dále oblíbené plodiny jako hrách nebo čočka, ale také proso. Obliba těchto tří jmenovaných plodin se ale držela hlavně u nich, poloselské a selské grundy hrách a čočky poněkud opomíjely. Hrách si vymínila i vdova Kateřina.

„... pozůstalá vdova Kateřina Jožáková právo předhospodaření až do vejrastu syna Václava a při odevzdání téhož hospodářství na něho na tej chalupě vejminek a to sice: svobodný byt s teplem a světlem, tři korce těžkého dobře měřeného žita, 3 korce těžkého ječmene, půl korce těžké pšenice, jeden mázlik hrachu, jeden korec čočky a 4 záhony pro brambory neb řepu, tukde hospodář sám sázet bude, a zahrádku za chalupou, pak vyživení jedné krávy na hospodářově píci.“²³⁴

²³³ Hrách a čočka se u poloselky objevily jen v 1 případě, údaj je tedy poměrně situační.

²³⁴ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 189, Zalažany, fol. 122.

9.4.6 Jiné naturálie ve vdovském výměnku

Kromě sypaného výměnku se u těch šťastnějších vdov-výměnkářek pravidelně odváděné dávky skládaly ještě z dalších potravin, ať už výpěstků nebo surovin již zpracovaných, což činilo obsah výměnku pestřejším a rozsáhlejším.

Tabulka 18 Jiné naturálie (průměr)

hodnota	brambory – pytle	vejce – kopy	máslo – žejdlík
průměr	8,6	2,6	2,6

U těchto naturálií je vidět rozšíření až v devatenáctém století, nejčastěji až po 20. letech. Opět platí, že se netýkaly domkářských gruntů, nejčastěji se vázaly ke gruntům poloselským a několika nejspíš bohatším chalupnickým, například brambory se u chalupnic v 82 % případů vázaly k velmi chudým výměnkům, kde kromě brambor výměnkářky dostávaly jen jeden nebo dva druhy obilí v malých dávkách (1-6 korců všech obilovin dohromady). Vejce se objevily jen v 6 případech, máslo v 9. Dále se objevilo třeba mléko, řepa nebo díl ovoce ze zahrádky, ale i maso, ovšem jen v několika málo případech.

9.4.7 Půda k vlastnímu hospodaření

Vymínění si půdy k dalšímu vlastnímu hospodaření mohlo poskytovat další možnost obživy, případně výpětku přebytku, který by se dal zpeněžit. Zajištění si místa k vlastnímu obdělávání půdy mohlo mít různé podoby, od vymínění si kousku zahrádky až po záhony, někdy blíže specifikované jako připravené, nebo dokonce kus pole. Některé zápisy dokonce obsahovaly určení o počtu záhonů a co přesně se na nich mělo pěstovat. Většinou šlo o brambory, řepu, zelí nebo len.

Nejednalo se ale u vdov-výměnkářek o zcela oblíbenou strategii na získání plodin během jejich let strávených na výměnku, o čemž svědčí především fakt, že o vlastní výměnkovou smlouvou garantovaný kousek půdy k obdělávání v jakékoliv podobě mělo zájem jen 14,7

% z nich. Srovnání poskytne výměnek, na který nastupoval sám vdovec. Samotní hospodáři si totiž nějakou formu samostatného hospodaření vymínili v 34,2 % případů, stáli tak o tento způsob obživy více jak dvakrát tak často než ženy, které na výměnek nastoupily již jako samotné vdovy.

Tabulka 19 Vymínění si půdy k hospodaření podle typu gruntu (v %)

domkářky	chalupnice	poloselky	selky
0	17,6	33,3	57,2

Z těch nemnoho ovdovělých žen, které se rozhodly zaopatřovat na vlastní půdě, jich nejvíce bylo spojeno se selským gruntem, celkem 57,2 % ze všech selek odcházejících na výměnek si ve své dohodě o výměnku vyjednalo alespoň kousek půdy k obdělávání. I poloselky se docela často spoléhaly na výnosy ze svých záhonů a zahrádek, něco si vypěstovat chtělo 33,3 % z nich. Poukazuje to nejspíš na skutečnost, že byly zvyklé žít na statcích s poměrně velkou pozemkovou základnou, ze které i bylo kde brát. Hůř si stojí chalupnice, které dál chtěly na kousku země hospodařit jen v 17,6 % případů, u domkářek žádná taková výminka evidována nebyla.

9.4.8 Vdovy na výměnku a děti

Ne vždy žena-vdova odcházela na výměnek sama, někdy se pro tuto formu sociálního zabezpečení po smrti manžela rozhodla ve chvíli, kdy u sebe ještě měla nezletilé děti, mnohdy šlo o mladší sourozence nového hospodáře. V tom případě je byla potřeba doživit a poskytnout jim základní sociální zabezpečení, které jim poskytl matčin výměnek, který počítal se zabezpečením sirotků. Toto poskytnuté zabezpečení bývalo ohraničeno dosažením zletilosti nebo uzavřením sňatku, případně se i objevily varianty, kdy měl sestrám hospodáře být výměnek dopřáván, i kdyby se nikdy neprovdaly.

Sourozenci nového hospodáře se nedostávali na výměnek jen jako malé děti, v určitých případech jim byl poskytnut i v dospělosti. Jedna z takových situací mohla nastat u mužů, kteří se vraceli z vojny. Pro ty byl většinou uchráněn dědičný podíl *pokud by se kdy vrátili*, případně zajištěn výměnek na dobu nutnou k zotavení. Příkladem je i zápis o výměnku na chalupnickém gruntu vdovy Machovcové.

„Věměnek sobě odstupující matka činí: v té chalupě svobodný byt s teplem a světlem a stravou při hospodářově stole až do smrti, a kdyby bratr pak domů přišel, tehdy jemu tak dlouho dokavad' svůj stav nezmění a se s nim srovnávat bude, stravu a byt s teplem a světlem popřáti.“²³⁵

Na věměnek s jedním nebo s více svými dětmi se dostalo 6,3 % ze všech vdov ve sledovaném období. Všechny do jedné si pro sebe i sirotky vyměnily byt, 33,3 % z nich dále k bytu požadovalo živení nebo stravu při hospodářově stole. Dalších 33,3 % žilo z naturálního věměnku, který se skládal pouze z obilí, a z kousku půdy k vlastnímu obdělávání. Zbylé vdovy si nenechaly do dohody o věměnku zapsat žádnou formu získávání stravy a omezily se pouze na poskytnutí bytu, případně bytu s teplem a světlem. Podoba a obsah zabezpečení kopíroval složení věměnkářek s dětmi, nacházely se mezi nimi chalupnice, poloselky i selky.

9.4.9 Další formy zaopatření na vdovském věměnku

V této části pojednání o vdovském věměnku je potřeba zmínit peněžní dávky. Peníze dlouho nebyly součástí věměnku, vyskytoval se všeobecně začaly až na konci osmnáctého, ale spíš v 19. století. U vdovských peněz to platí také, první peněžní věměnek pro vdovu pochází až z počátku třicátých let 19. století, od konce třetí dekády 19. století výskyt stoupá a vrcholí ve čtyřicátých letech, kterými je výzkum ohraničen. Každoročně vyplácená peněžní dávka se objevila u gruntů poloselských, chalupnických i domkářských. Průměrná roční dávka činila pro vdovu na věměnku 10,2 zlatých, nejmenší suma byla 5 zlatých ročně, nejvyšší 20 zlatých, která ale měla nahradit obsah věměnku. Ze všech 4 zkoumaných kategorií – tedy věměnku pro manželský pár, sourozence, vdovce nebo vdovu, činily peníze pro vdovu na věměnku 37,5 % ze všech evidovaných záznamů o ročním vyplácení peněz věměnkáři.

Věměnek ve formě vyplácení každoročních peněžních dávek se zdá být trendem ve vesnickém prostředí poměrně mladým, ale u vdovského věměnku si našel rychle své

---

²³⁵ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 194, Chlum, fol. 134.

místo. Nahrazoval obsah výměnku nebo běžel souběžně vedle něj, v 83,3 % případů, ve kterých se peněžní dávka pro vdovu vyskytovala, ale fungoval pouze vedle bytu, stravy a případně dílu ovoce a tepla se světlem, bez jiného naturálního výměnku.

Poměrně oblíbeným a rozšířeným se zdá být již zmíněné vymínění si části úrody ovoce ze zahrady, a to buď podílem z úrody, označením konkrétních stromů nebo množstvím odevzdávaného ovoce. Nějakou formou si ovoce vymínilo 20 % z ovdovělých výměnkářek. Nejčastěji se jednalo o třetí díl úrody ovoce ze zahrádky, méně často se objevil požadavek na 4. díl nebo dokonce 6. díl z úrody ovoce, na druhou stranu se podařilo evidovat i požadavek na polovinu úrody. Z ovoce byly jmenovitě zmiňovány hrušky a slívky.

Požadavek na vypravení pohřbu byl přímo zaznamenán pouze ve dvou případech, jednou z toho byl označen jako *funus*, v obou případech se vázal k chalupnickému gruntu.

Jako poslední je třeba zmínit vymínění si krávy, držené na hospodářově píci. Alespoň jeden kus tohoto hovězího dobytka si vymínilo 15,8 % vdov na výměnku, čímž získaly přístup k mléku a mléčným výrobkům.

9.4.10 Shrnutí

Tato část prokazatelně dokázala, že vdovský výměnek na chrasteckém panství měl svá jistá specifika, která odlišovala trávení podzimu života těchto žen od ostatních skupin. Jednalo se o skupinu poměrně širokou, představovala 23,7% díl ze všech výměnkářů, převyšující ovdovělé muže ve stejné situaci. Již zde je zachycena první odlišnost, na výměnek v roli vdovy nastupovalo velké množství domkárek, což je jev, který se v takové míře neopakoval v žádné jiné skupině.

Podoba výměnku ovlivňovala život ženy-vdovy na dlouhou dobu, v průměru strávila na výměnku téměř 11 let a odcházela na něj kolem 57. roku života po 5,2 letech od smrti manžela. Jedná se samozřejmě o průměrné hodnoty, výchyly se odehrávaly na všechny strany, častá byla praktika nástupu na výměnek do roka od smrti hospodáře. Některé ženy se na výměnek dostaly i z našeho pohledu docela mladé, tedy kolem 40. roku života. Při

zprůměrování věku všech žen, které se na výměnek dostaly před dovršením 50 let, se průměr rovná 43,4 rokům. Nelze si tedy chrastickou výměnkářku automaticky představovat jako starou vetchou stařenku sešlou věkem a zmítanou neduhy stáří, některé ženy figurující v dohodách o výměnku by se z dnešního pohledu nacházely na vrcholku své životní dráhy.

Výměnek pro vdovu se prosazoval v poslední čtvrtině 18. století pozvolna a nejvíc se týkal chalupnických a domkářských gruntů, poloselský a selský grunt nebyl tolik zastoupený, což ukazuje na možnost, že se odchod na výměnek stal řešením především pro chudší ženy.

Obsah plnění výměnku byl u vdovské skupiny také poměrně svérázný oproti výměnku pro jiné skupiny, velmi se zaměřoval na poskytnutí bytu, stravy a také peněžních dávek, již méně bylo pro vdovy atraktivní vymínění půdy k vlastnímu hospodaření, na rozdíl od vdovců.

10. Další aspekty problematiky vdovského výměnku

10.1 Porovnání výměnku pro vdovce a vdovu

Ovdovění je možné zcela jednoznačně definovat jako stav, který nastane po úmrtí jednoho z manželů a mnoho historickodemografických výzkumů již dříve prokázalo, že se jednalo o stav ve starších dějinách poměrně obvyklý. Ovdovělé ženy ale početně převyšovaly ovdovělé muže, kteří měli snazší a obvyklejší vstup do dalšího sňatku. Až demografický vývoj 19. a 20. století přesunul význam vdovství do pozadí a podíl mladých vdovců a vdov se snížil. Ovdovění tak začalo být spojováno se stářím.²³⁶

Již předchozí části této práce ukázaly, že ovdovělí lidé byli poměrně hojně zastoupenou skupinou poddanského obyvatelstva. Vdovy tvořily 52,8% díl z ovdovělých osob na výměnku, převyšovaly tak početně vdovce ve stejné životní fázi. Vzhledem k tomu, že na chrasteckém panství jsou zastoupeny obě skupiny, nabízí se porovnání podoby výměnku pro vdovu a pro vdovce a upozornění na případné rozdíly v jejich trávení podzimu života.

Největší podíl vdovců nastupujících na výměnek tvořili chalupníci, a to v 57,6 %, po nich polosedláci s 27,1% podílem, dále sedláci (8,2 %) a nejméně zastoupeni byli domkáři se zbylými 7,1 %. Situace je tedy zcela jiná než u vdov, kde největší část tvořily chalupnice (71,6 %), po nich domkářky (13,7 %), až poté selky (7,4 %) a s nimi na stejném místě poloselky (7,4 %), což opět poukazuje na jev, že u vdov byl výměnek řešením, když již nebylo snadné uzavřít další sňatek z důvodu věku nebo chudoby.

Jako první ukazatel lze porovnat potřebu zcela základní pro všechny skupiny, tedy vymínění si bytu. U vdovců o nějakou formu zabezpečení si místa k životu písemně stálo 69,4 % ze všech vdovců odcházejících na výměnek. Pro porovnání, vdovský výměnek toto ustanovení obsahoval v 87,4 % ze všech smluv. V průměru u všech typů smluv se vymínění bytu objevilo u 72,5 % z celkového souboru dohod o výměnku. Zcela zásadně se tedy tato výminka ve psané podobě zanesená do smlouvy jeví pro ovdovělé ženy, méně již pro samotné ovdovělé hospodáře.

O stravu poskytovanou hospodářem, vyživování nebo stravu při hospodářově stole, tedy blíže neurčité pobírání jídla, mělo zájem 28,3 % z mužů odcházejících na výměnek již ovdovělých. To poměrně zřetelně převyšuje celovyměnkářský průměr, který činil 19,5

---

²³⁶ Markéta SKOŘEPOVÁ, Ovdovění a osiření, s. 110.

%, u vdov se jednalo o 28,5% díl, tedy velmi srovnatelný údaj, jako u vdovců. Značí to fakt, že pro ovdovělé výměnkáře bylo zajištění si stravy při hospodářově stole mnohem důležitější, než pro kompletní manželské páry. Vedle vymínění si stravy se u 29,2% části vdovců pobírajících stravu při hospodářově stole nebo živení, objevil také sypaný výměnek, který byl vedený zároveň s vymíněním stravy.

Tabulka 20 Průměrný sypaný výměnek pro vdovce - obilí (v korcích)

plodina	žito	pšenice	ječmen
domkáři	–	–	–
chalupníci	2,7	1	2,5
polosedláci	3,4	1,8	3,9
sedláci	6,3	2,6	4,5

Sypaný výměnek se u vdoveckého výměnku objevil v 41,2 % případů, což je téměř stejný podíl jako u vdov, kde se sypaný výměnek objevil u 41,1 % evidovaných záznamů. Dávky se pohybují v podobných hodnotách jako u vdov výměnkářek, největšího rozdílu si lze všimnout u sedláků, kdy si vdovec-sedlák přišel na velmi štedrý výměnek veškerého sypaného obilí, který převyšuje jak výměnek vdovský, tak i průměrný. To poukazuje na celkem sebejistou vrstvu hospodářů odcházejících z čela selského gruntu.

Již výše bylo naznačeno, že velkým rozdílem mezi vdovským a vdoveckým výměnkem byl přístup k půdě, kdy pro vdovce na výměnku bylo vlastní hospodaření vyhledávanou součástí výměnkářské smlouvy. O svůj kus země měli zájem v 34,2 % případů, více jak dvakrát častěji než samotné vdovy.

10.2 Porovnání postavení ženy ovdovělé před nástupem na výměnek a v průběhu jeho trvání

Ženy, kterými se tato práce zabývala, nastupovaly na výměnek již jako vdovy a jednaly z pozice ovdovělé ženy, což určilo podobu jejich výměnku. Jenže *vdovou na výměnku* se mohla postupem času stát i žena, která na výměnek odcházela po boku svého manžela,

odstupujícího hospodáře, tvořili tak kompletní manželský pár odcházející z čela usedlosti na výměnek. Po jeho smrti se z manželky stala vdova výměnkářka.

Pro pokus o rekonstrukci podoby výměnku je potřeba se vrátit do pozemkových knih a zapsaných dohod o výměnku. V nich se lze dočíst, že v případě manželského páru je výměnek ustanoven až do jejich obou smrti a nejčastěji používaným ustanovením je, že v případě úmrtí jednoho z nich druhému náleží polovina toho určeného výměnku. Právě z tohoto údaje se lze pokusit o rekonstrukci, tedy vydělení celého obsahu manželského výměnku polovinou, sloužící k porovnání výměnku pro vdovu, která na výměnek již jako vdova nastoupila a pro ženu, která ovdověla až jako výměnkářka.

Tabulka 21 Porovnání vdovského výměnku a poloviny manželského (v korcích)

plodina	žito		pšenice		ječmen	
	vdova	½ m	vdova	½ m	vdova	½ m
domkáři	–	–	–	–	–	–
chalupníci	2,9	1,75	1,2	0,7	2,4	1,4
polosedláci	4	2,5	1,5	1,2	3,6	2,1
sedláci	4,6	2,8	2,2	1,3	3,6	2,1

Tabulka č. 20 prokazuje, že co se týkalo obsahu výměnku, v mnohem lepším postavení se ocitaly ženy, které na výměnek nastupovaly již jako samostatné vdovy, jelikož si vymohly v průměru lepší obsah výměnku, než dělala polovina manželského. Dávka pro vdovu byla nižší než pro kompletní manželský pár, tudíž grunt tolik nezatížila a je tedy možné, že tak ovdovělá žena měla širší pole k ujednání si množství, které grunt zvládl snadno odevzdat a nebýt zatížen. U výměnků pro manželský pár se sypký výměnek vyskytoval u 51,2 % zápisů, u původních vdov ale pouze u 41,1 %, ženy, které ovdověly až na výměnku se k němu tedy dostaly častěji.

Tabulka 22 Porovnání vdovského výměnku a manželského (výskyt v %)

Půda k obhospodařování		Peněžní dávky		Zajištění stravy	
vdova	manželský pár	vdova	manželský pár	vdova	manželský pár
14,7	40,1	6,3	2,4	28,5	15,3

Ženám které ovdověly až na výměnku se kvůli manželské strategii dostalo poměrně odlišného zabezpečení na stáří než ženám, které na výměnek nastupovaly samotné. Mnohem více a častěji se dostávaly k půdě k obhospodařování, nakolik to však bez muže po boku bylo výhodné, je otázkou. Méně často se jim jako součásti výměnku dostávalo peněz i zajištění stravy při hospodářově stole.

Závěr

Tato předložená práce s názvem *Vdovy na výměnku na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast* měla za úkol přiblížit obraz vdov trávících svůj podzim života na výměnku na chrasteckém panství. Inspirovala se předchozími historickodemografickými výzkumy a aktuálním směrem bádání, který se zaměřuje na genderové aspekty venkovského obyvatelstva. Badatelský zájem o vdovství tedy do aktuálního proudu zapadl a pokusil se rozšířit dosavadní poznání o ovdovělých ženách ve venkovské společnosti.

Ústředním pramenem pro získání dat se staly pozemkové knihy chrasteckého panství, které jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Hradci Králové. Zpracovány byly gruntovní knihy pro vsi Bor u Chroustovic, Bořice, Dobrkov, Horka, Hroubovice, Chacholice, Chlum, Lhota u Chroustovic, Lipec, Poděčely, Podlažice, Rosice, Vortová, Zalažany a Zájezdec. Zápisy v nich byly řazeny chronologicky i podle gruntů, nebyly vedeny jednotně pro celé panství. Z nich byly excerpovány informace o gruntech, lidech na nich, ale především o dohodách o výměnku, které byly součástí smluv převádějících nemovitosti. Právě tyto zápisky o ustanoveném výměnku se staly hlavním zkoumaným problémem, jelikož obsahovaly informace o výměnkáři a samotném plnění. Dále byly využity matriky pro rekonstrukci základních životních dat vdov-výměnkářek, které souvisely s nastíněním jejich života na výměnku.

Zásadní také bylo zasadit výzkum teritoriálně pro co možná nejlepší obraz problematiky. Územně je práce ohraničena panstvím Chrast, které od roku 1660 do roku 1848, tedy po celé sledované období, bylo pod správou královehradeckých biskupů. Jedná se z většiny o krajinu rovinatou a celkem ještě úrodnou, na což ukazovala i bonita půdy zaznamenaná v Tereziánském katastru. Výměnek a jeho obsah je tedy sledován v oblasti dnešních východních Čech, v krajině úrodné a netrpící nouzí, špatnou půdou nebo neúrodou, což na jeho obsah mělo jistě nedílný vliv.

Nejprve byl zkoumán fenomén výměnku na panství jako celek. Celkem bylo evidováno 401 smluv obsahujících zápis o ustanovení výměnku, největší podíl těchto výměnkových úmluv náležel až do posledních 3 dekad 19. století, ale vzrůstající tendence lze sledovat již od konce 18. století. Ukazuje to na fakt, že se sociální zabezpečení formou výměnku zapsaného v pozemkové knize se na chrasteckém panství nejvíce ujímal a ustavoval od

konce 18., a hlavně v první polovině 19. století. Do roku 1800 se v gruntovních knihách nacházelo 51 zápisů o výměnku, tedy pouze 12,7% díl ze všech výměnkářských smluv, zbylý podíl spadá do úseku 1801-1848. Nachází se mezi nimi smlouvy o výměnku pro všechny majetkové vrstvy – domkáře, chalupníky, polosedláky i sedláky. Zdá se tedy, že o zabezpečení formou výměnku měly zájem všechny vrstvy poddanského obyvatelstva. Nejčastěji se výměnek vázal k chalupnickému gruntu, poté se velmi hojně objevoval také u gruntu poloselského. Selský grunt si stojí jako třetí, nejméně zápisů se našlo pro grunty domkářské.

Obsah výměnku byl poměrně pestrý, což bylo dáno i celkovou úrodností v dané oblasti. Různil se ale napříč časem i majetkovými vrstvami. Nejdůležitější a nejžádanější výminkou se stalo zajištění si bytu, jednalo se o jednu z nezákladnějších potřeb, které bylo třeba výměnkem pokrýt. Mohlo se jednat o žití s rodinou nového hospodáře v jedné místnosti nebo ve zvláštní světničce nebo i v jiné nemovitosti, ale přesnější specifikace většinou chybí. Byt si vymínila většina domkářů, také jako většinou jedinou výminku vedle stravy. Rozšířené ale bylo vymínění bytu i mezi chalupníky, polosedláky a sedláky. S tím souvisí i ono již dříve zmiňované vymínění si stravy při hospodářově stole, tedy povinnost nového hospodáře poskytovat výměnkáři nebo výměnkářům stravu stejnou, jakou si dopřával on sám. Opět se jednalo o výminku nejužívanější u domkářů.

Mimo takto zajištěnou stravu mohl být obsahem výměnku i výměnek odevzdávaný v naturáliích jednou ročně. Z něho nejdůležitější část tvořil výměnek sypaný, obsahující obilí, čočku, hrách a proso. Množství takto odsypaného obilí záleželo především na velikosti gruntu a polností, které k němu náležely, největší odváděné dávky pro výměnkáře byly uvedeny u selských gruntů. U těch byl celkově výměnek založen především na velikých dávkách obilí. Pro danou oblast bylo charakteristické žito, ječmen, pšenice, hrách, čočka a proso. Nějaká forma sypaného výměnku se objevila u 40,9 % výměnkářů. Chalupnické sypané výměnky sice vypadají slušně, ale objevují se jen u 48,4 % zápisů, tedy ani ne u poloviny, což znamená, že na sypaný výměnek více jak polovina chalupníků odcházejících na výměnek nedosáhla. Jako další naturálie se v pozemkových knihách objevily brambory, oves, řepa, máslo nebo třeba vejce, mléko, v ojedinělých případech i mák nebo maso. Častým jevem bylo vymínování si ovoce ve formě části úrody ze zahrady. Od 19. století se začíná do výměnkářských smluv více dostávat fenomén peněz.

Pro shrnutí podoby výměnku na chrasteckém panství, samozřejmě s výjimkami, lze domkářský výměnek charakterizovat jako zajištění bytu, případně i stravy s hospodářovou rodinou. U chalupnického gruntu mohl být výměnek v chudší verzi velmi podobný tomu domkářskému, jindy se k němu již vázaly spíše menší naturální dávky, které se snažili poskládat z více surovin po menším množství. Nejrozmanitější a poměrně rozsáhlý byl výměnek selský, který se vyznačoval velkými dávkami obilí.

Střed zájmu této práce ale leží v podobě výměnku pro vdovu. Tato část je stavěna na podobě výměnku na chrasteckém panství celkově, proto bylo nevyhnutelné rozebrat podrobně problém výměnku jako takového. Ovdovění nebylo ve staré venkovské společnosti ničím neobvyklým, ovšem tento výzkum si dal za úkol zjistit, nakolik se nový stav ženy promítl do jejího setrvání v prostředí poddanského venkova, do něčeho tak základního, jako bylo zabezpečení na stáří.

Vdovy tvořily 23,7% díl ze všech lidí odstupujících na výměnek, převyšovaly tak dokonce i početně vdovce ve stejné situaci. Sonda do matrik prozradila, že průměrně na výměnku ženy strávily 10,8 let a nastupovaly na něj kolem 57. roku života, tedy již jako osoby poměrně přestárlé, i když se nejedná o pravidlo, ale o věkový průměr všech žen, které byly do sondy zahrnuty. Značí to, že doba na výměnku byla poměrně dlouhou poslední životní fází. Zajímavá je také řeč pramene, kdy zápisy v matričních knihách poukazují na jev, kdy jsou zemřelé ženy výměnkářky identifikovány právě svým životem na výměnku místo využití identity zemřelého manžela. Vdovský výměnek začal být rozšířenější až s koncem 19. století a dá se říci, že sleduje všeobecný trend výměnkářských smluv, jeho četnost stoupá k polovině 19. století. Prudký vzestup zaznamenala třicátá léta.

Nejzastoupenějším se ukázal výměnek pro vdovu chalupnici, ten tvořil 71,6% díl ze všech vdovských výměnků. Po nich s velkým odstupem následovaly domkářky a poloselky a selky. Toto rozložení poukazuje na fakt, že odchod na výměnek byl řešením především pro staré a chudé vdovy, které neměly vyhlídku dalšího sňatku, výměnek tak pro ně byl nejlepší možnou volbou. U všech domkářských výměnků tvoří vdovy domkářky 39,4% díl, opět to potvrzuje domněnku, že se jednalo o zabezpečení vyhledávané hlavně ženami chudými, i když v jejich případě výměnek mnohdy představoval pouze zajištění bytu a případně i stravy.

Zajištění si místa k životu se zdálo nejdůležitějším požadavkem i u vdovského výměnku, na jeho důležitost ukazuje 87,4% výskyt. Nedílnou součástí vdovského výměnku bylo taktéž zajištění si stravy, o nějakou formu takového vyživování stálo 28,5 % vdov. U 41,1 % smluv se objevil sypaný výměnek, který někde koexistoval i s vymíněním stravy, což poskytovalo možnost část výměnku odprodat a pořídit si jiné potřebné věci. Odvádění sypaného výměnku hodně souviselo s typem gruntu, u kterého byl evidován. Vdovy chalupnice se k němu dostaly jen v 41,1 %, za to selky ve 100 %. U některých vdov se objevily také vejce, máslo nebo brambory.

Mimo oblíbenost bylo u vdov vymínění si půdy, zájem o vlastní obhospodařování kousku země mělo jen 14,7 % z nich. Mnohem více si na této výmince lpěli vdovci odstupující na výměnek. Charakteristickým jevem pro vdovský výměnek se zdají být každoročně vyplácené peněžní dávky, které jsou jevem spíše až 19. století. Pro vdovu v průměru činila 10,2 zlatých na rok. Ovdovělé ženy pobíraly 37,5% díl ze všech odváděných peněz výměnkářům. Ve většině případů tato peněžní dávka fungovala pouze vedle vymíněného bytu a stravy.

Přínosnou se zdá být i možnost porovnat výměnek pro vdovu a pro vdovce, jelikož jejich strategie na zabezpečení se na stáří se zdají být poněkud odlišné. To se projevilo především ve vymínění si půdy k vlastnímu hospodaření a také ve velkých obilných dávkách u vdovců-sedláků.

Jako pokus o rekonstrukci výměnku žen, které se vdovami staly až během svého výměnkářského života, lze označit poslední část této práce. Ta pracuje s hypotézou, že tyto ženy pobíraly polovinu výměnku, který jim byl ustanoven při odchodu na společně výměnek s manželem. Dochází tak ke srovnání na příkladu sypkého obilného výměnku, kterého samotné vdovy pobíraly větší dávky – nejspíš měly lepší místo k vyjednávání o množství, když na výměnek nastupovaly samy a grunt je tak zvládl lépe uživit, aniž by se přetížil. Na druhou stranu se k nim dostávají v mnohem menší míře.

Cíl práce, tedy poskytnout obraz vdov na výměnku na panství Chrast v daném časovém období, byl splněn tak, jak to jen umožnily vybrané prameny a metody výzkumu.

Resumé

This diploma thesis focuses on the issue of widows with life tenancy at the end of the 18th and the first half of the 19th centuries on the example of the Chrast estate. The concept of life tenancy is meant to be as the life tenancy including bed and board. I set the goal to describe the form of the life tenancy of widows using land books and registers. This research is set in the years 1775-1848 and is bounded by the territory of the Chrast estate.

To obtain information I extracted data from 29 land books. These land books were kept for villages Bor u Chroustovic, Bořice, Dobrkov, Horka, Hroubovice, Chacholice, Chlum, Lhota u Chroustovic, Lipeč, Podččely, Podlažice, Rosice, Vortová, Zalažany and Zájezdec. A total of 950 contracts met the conditions, 401 of which contained a record of the life tenancy. Widow's life tenancy covered 23,7 % of those contracts.

This diploma thesis is divided into 3 parts. The first part is theoretical and provides the background for this research. It focuses on a summary of the scientific discipline of the historical demography, because this diploma thesis is inspired by historical demographic studies. It also analyses the used sources, i.e. land books and registers. Here are shown the 3 basic types of contracts from the land registers I worked with. Furthermore, the research is set regionally, the space is dedicated to the Chrast estate and the history of Chrast. The next part is devoted to the historical family, widowhood and the legal status of women.

The second part deals with the issue of the life tenancy, especially the basic aspects of the life tenancy on the Chrast estate. The research is focused on its frequency, distribution over time and content.

The next part played a pivotal role in this research and it dealt with the widows with the life tenancy. A probe into registers showed how long the widows spent their time in the tenancy or at what age they decided for this form of security. It also examined content, frequency and specificity. There is also a possibility of comparison with widowers with life tenancy.

This study demonstrated that the widows with life tenancy had certain specificities. These women were often from the lower economic strata for whom remarriage wasn't easy. Their strategies were quite different from those of married couples.

Prameny a literatura

Prameny

Pozemkové knihy

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 182, Bor u Chroustovic (č. o. Synčany).

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 183, Bor u Chroustovic (č. o. Synčany).

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 184, Bořice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 185, Bořice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 186, Bořice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 187, Dobrkov.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 188, Horka.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 189, Horka, Mezihoří (část obce Horka), Sibnice (u Horek).

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 190, Horka.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 193, Hroubovice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 194, Chlum, Vortová.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 195, Chlum.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 196, Chlum, Vortová.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 197, Chlum, Vortová.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 200, Lhota u Chroustovic.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 201, Lhota u Chroustovic.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 202, Podlažice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 203, Podlažice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 205, Rosice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 206, Rosice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 207, Rosice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 208, Skála, Chacholice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 209, Skála, Chacholice.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 210, Skála.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 211, Vortová, Košínov.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 212, Zájezdec.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 213, Zalažany (část obce Jenišovice-Zalažany), Poděčely.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 214, Zalažany (část obce Jenišovice-Zalažany), Poděčely.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 215, Zalažany (část obce Jenišovice-Zalažany), Poděčely.

Knihy kšaftů

Státní oblastní archiv Zámorsk, Velkostatek Chrast, kniha č. 238, Kniha testamentů.

Matriky

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 934.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 935.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 936.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 937.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 2172.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 2173.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 2174.

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Sbírka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 3760.

Literatura

Antonín BOHÁČ, *Obyvatelstvo v Československé republice*, in: Jiří Horák – Karel Chotek – Jindřich Matiegka (edd.), *Československá vlastivěda. Řada II, Národopis*, Praha, 1936, s. 1-96.

Ida BLOOM, *The History of Widowhood: A bibliographic Overview*, *Journal of Family and History* 16, 1991, s. 191-210.

Václav BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: Eva nejen v ráji, Praha 2002, s. 45-66.

Markus CERMAN, *Das Projekt Soziale Strukturen in Böhmen, 16.–19. Jahrhundert*, *Prager WISOHIM* 5, 1999, s. 185-203.

Eliška ČÁŇOVÁ, *Studium historické rodiny*, *Demografie* 34, 1992, s. 131-136.

Gabriela ČECHOVÁ a kol., *Soupis starých pozemkových knih*, *Archivní časopis* 11, 196, s. 6-16.

Ladislav DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemích v 17. a 18. století*, Praha 1999.

Georges DUBY – Michelle PERROT (edd.), *Histoire des Femmes en Occident*, díl I.-V., Paříž 1991-1997.

Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, *Historická demografie* 23, 1999, s. 15-29.

Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva v Českých zemích*, Praha 1996.

Michel FLEURY – Louis HENRY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population, Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956.

Lori A. GATES, *Widows, Property, and Remarriage: Lessons from Glastonbury's Deverill Manors*, *A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 28, 1996, 19-35.

Etienne GAUTIER – Louis HENRY, *La population de Crulai, paroisse normande*, Paris 1958.

Pierre GOUBERT, *Beauvais et Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVII siècle*, Paris 1960.

Helena GREGOROVÁ, *Pozemkové knihy pražské metropolitní kapituly v 16. a 17. století (pramen ke sledování zatížení poddaných)*, Sborník archivních prací 29, 1979, s. 277-317.

Josef GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, Historická demografie 26, 2002, s. 125-134.

Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku (Vřesecká rychta v letech 1625 - 1825)*, Jihočeský sborník historický 65, 1996, s. 34 - 42.

Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. a 18. století*, České Budějovice 2008.

Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: Studie k sociálním dějinám, Kutná hora 2001, s. 117-136.

Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16.-18. století)*, Československá historická ročenka, 2001.

John HAJNAL, *European marriage patternd in perspective*, in: D. V. Glass – D. V. C. Eversley (edd.), *Population in history, Essays in historical demography*, Chicago 1965.

Josef HANZAL, *Současný stav a úkoly studia pozemkových knih*, Sborník archivních prací 14, č. 1, s. 39-56.

Karin HAUSEN, *Frauengeschichte-Geschlechtergeschichte*, Frankfurt nad Mohanem-New York 1992.

Jan HAVRÁNEK, *Životní podmínky dělnických rodin roku 1900 ve světle demografické statistiky*, in: Etnografie dělnictva 9, 1977, s. 55-124.

Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, Český lid 68, 1981, s. 156-168.

Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR– Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 1994.

Cyril HORÁČEK, *Výminek: Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.

- Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, Český časopis historický 89, 1991.
- Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.
- Pavla HORSKÁ, *Konference o migracích v Evropě v Santiagu de Compostela*, Historická demografie 18, s. 184-188.
- Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.
- Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, Historická demografie 17, 1993, s. 7-35.
- Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1997.
- Jan HORSKÝ, *Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století*, Demografie 38, 1996, s.165-172.
- Michaela HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu*, Praha 2011.
- Olwen HUFTON, *Women without men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteen Century*, Journal of family history 9, s. 355-376.
- Aleš CHALUPA at al., *Tereziánský katastr český: Rustikál (kraje A-CH)*, Praha 1964.
- Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 40, 1993, s. 51-61.
- Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze: sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 19. a v 17. století*, Brno 1999.
- Bronislav CHOCHOLÁČ, *Zadluženost a poddanské dávky (Příspěvek ke studiu sociálně ekonomických problémů poddaných v 2. polovině 16. století na základě rozboru perněstejných pozemkových knih)*, Jižní Morava 25, 1989, s. 75-87.
- Gesa INGENDAHL, *Witwen in der Frühen Neuzeit: eine kulturhistorische Studie*, 2006.
- Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1996.
- Josef KALOUSEK, *O staročeském právě dědickém a královském právě odúmrtém na statcích svobodných v Čechách a na Moravě*, Praha 1894.

- Jan KAPRAS, *Majetkové právo manželské podle českého práva zemského*, Praha 1908.
- Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém: se zřetelem k právu římskému, německému a v Rakousích platnému*, Praha 1904.
- Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965.
- Linda KERBER, *Separate Spheres. Female Wolds, Women's Place: The Rhetoric od Women's History*, *Journal of American History* 75/1, 1988, s. 9-39.
- Alexandra KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, in: Alexandra KHADKA (ed.), *X. sjezd českých historiků*, Ostrava 2011.
- Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a v první polovině 19. století*, *Historická demografie* 21, 1997, s. 95-132.
- Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926.
- Kamil KROFTA, *Dějiny československé*, Praha 1947.
- Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.
- Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*, Praha 1999.
- Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.
- Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.-20. století*, Praha 2006.
- Eduard MAUR, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, *Historická demografie* 5, 1971.
- Eduard MAUR, *K problematice historické demografie*, in: Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ (ed.), *Historik bez hranic: z díla profesora Eduarda Maura*, Pardubice 2017.
- Eduard MAUR, *Nejstarší chotěšovské pozemkové knihy (1497-1566) – významný pramen pro poznání populačního vývoje Čech v 16. století*, *Historická demografie* 41, č. 2, 2017.
- Eduard MAUR, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. stol.*, *Český časopis historický* 19, 1971.

- Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, Historická demografie 6, 1972.
- Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983.
- Eduard MAUR, *Zu einigen methodischen Fragen der historischen Demographie (Mit besonderer Rücksicht auf das Studium der mittelalterlichen Sterblichkeit)*, Antropologie 17, 1979, č. 1, s. 75-77.
- F. F. MENDELS, *Proto-industrialization: The first Phase of the Industrialization Process*, The Journal of Economic History 32, 1972, s. 241-269.
- Antonín MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898.
- Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien 1990.
- Beatrice MORING – Richard WALL, *Widows in European economy and society, 1600-1920*, Woodbridge 2017.
- Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, Dějiny – teorie – kritika, 2008, č. 1, s. 81-102.
- Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost: Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, Pardubice 2019.
- Lenka NOVÁKOVÁ, *Žena v roli živitelky: hospodaření žen v 18. století na příkladu hukvaldského panství*, in: Valašsko: historie a kultura. II, Obživa, Ostrava 2019, s. 309–319.
- Teréza NOVÁKOVÁ, *Potulky po Čechách východních*, Praha 1913.
- Barbara MEGSON, *Life Expectations of the Widows and Orphans of Freeman in London 1375- 1399*, Local Population Studies, 1999, s. 18-29.
- Sheilagh C. OGILVIE, *A Bitter Living. Women, Markets and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003.
- Vincenc PAULUS, *Z paměti města Chrasti v Chrudimsku*, Chrast 1897.
- Josef PETRÁŇ et al., *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1, Studia historica V, 1971.

- Josef Jan PÍCHA, *Kláster v Podlažicích a město Chrast*, Hradec Králové 1909.
- Stanislav POLÁK, *Knihy pozemkové a knihy městské (Poznámka k diplomatické terminologii)*, Archivní časopis 16, 1966, s. 208-215.
- Jan Hertwiczus PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské ku potěšení všech ovdovělých*, 1619.
- Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
- Vladimír PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, Český lid 49, č. 2, 1962, s. 55-63.
- Kateřina PTÁČKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006)*, Pardubice 2006.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.
- Jana RATAJOVÁ, *Rodinné paměti*, Dolní Břežany 2002.
- Joseph Anton RIEGGER, *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen, I-XII*, Prag – Leipzig 1787 -1794.
- Janet ROEBUCK, *Grandma as Revolutionary: Elderly Women and Some Modern Patterns of Social Change*, The International Journal of Aging and Human Development 17, 1983, s. 249-266.
- Martina SCHATTKOWSKY (ed.), *Witwenschaft in der Frühen Neuzeit Fürstliche und adlige Witwen zwischen Fremd- und Selbstbestimmung*, Leipzig 2003.
- Martine SEGALÉN, *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*, Frankfurt am Main-New York 1990.
- Tereza SIGLOVÁ, *Siroťci a vdovy v městečku Dašicích v letech 1563-1618*, Východočeský sborník historický 11, Pardubice 2002.
- Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti: panství Nový Rychnov (1785- 1855)*, České Budějovice 2016.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Stereotypy vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti, Utváření identity ve vrstvách paměti*, České Budějovice 2011.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, Historická demografie 35, Praha 2011.

Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, Praha 1837.

Peter N. STEARNS, *Old Women: Some Historical Observations*, Journal of Family History 1, 1980, s. 44-57.

Jiří STIBOR, *Pozemkové knihy*, in: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku* 1, s. 6-19

Jiřina SVOBODOVÁ, *Česká vesnice*, Praha 1974.

Oldřich SVOZIL, *Nejstarší pozemková kniha poddanské vsi Přívozu (Příspěvek k dějinám obce v 17. a 1. polovina 18. století)*, Ostrava 7, 1974, s. 255-266.

Josef ŠMÍD, *Dějiny Chrasti: od nejstarších dob až do roku 1848*, Chrast 1935.

Josef ŠMÍD, *Chrast v době samosprávy v letech 1848-1918*, Chrast 1937.

Ivan ŠTARHA, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, Archivní časopis 17, 1967, s. 200-205.

Dana ŠTEFANOVÁ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání "viditelných" žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity : řada historická (C), Brno 2002, s. 49-69.

Jarmila ŠŤASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, Český lid č. 5, Praha 1971.

Jarmila ŠŤASTNÁ, *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku a proces industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*, Praha 1970.

Daniela TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, *Dějiny žen aneb Žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006.

Josef TLAPÁK, *K problematice vedení pozemkových knih poddanými na území někdejšího brněnského a uherskohradištského kraje do závěru feudálního období*, Vědecké práce Zemědělského muzea 24, 1984, s. 125-139.

Antonín TOMÍČEK, *Rodinný nedíl v dědickém právu městském a na Litomyšlsku v 15. a 16. století*, Český lid 9, 1900, s. 248-252.

Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?: Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století, Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*, Praha 2007.

Alice VELKOVÁ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Věché stáří, nebo zralý věk moudrosti*, Praha 2009, s. 204–224.

Miroslav VOLF, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, Sborník archivních prací 16, s. 50-127.

Zikmund WINTER, *Kulturní obraz českých měst*, I-II, Praha 1890, 1892.

Zikmund WINTER, *Z rodiny a domácnosti staročeské*, Praha 1912.

E. A. WRIGLEY – R. S. SCHOFIELD, *The population History of England 1541-1871. A. reconstruction*, Cambridge 1989.

Adolf ZEMAN, *K metodice studia populačního vývoje českých měst královských v předstatistickém období*, Historická demografie 1, 1967.

Natalie ZEMON DAVIS, *„Women’s“ History in Transition: The European Case*, Feminist Studies 1976, s. 83-103

Kvalifikační práce

Daniela HYNKOVÁ, *Forma sociálního zabezpečení na venkově na konci 18. a v první polovině 19. století na příkladu panství Chrast*, bakalářská práce, Pardubice 2020.

Štěpánka PECKOVÁ, *A poněvadž předešlý vejměnkář ještě živ jest: Problematika výměnku na třeboňském panství v 18. století*, diplomová práce, České Budějovice 2013

Přílohy

Tabulky

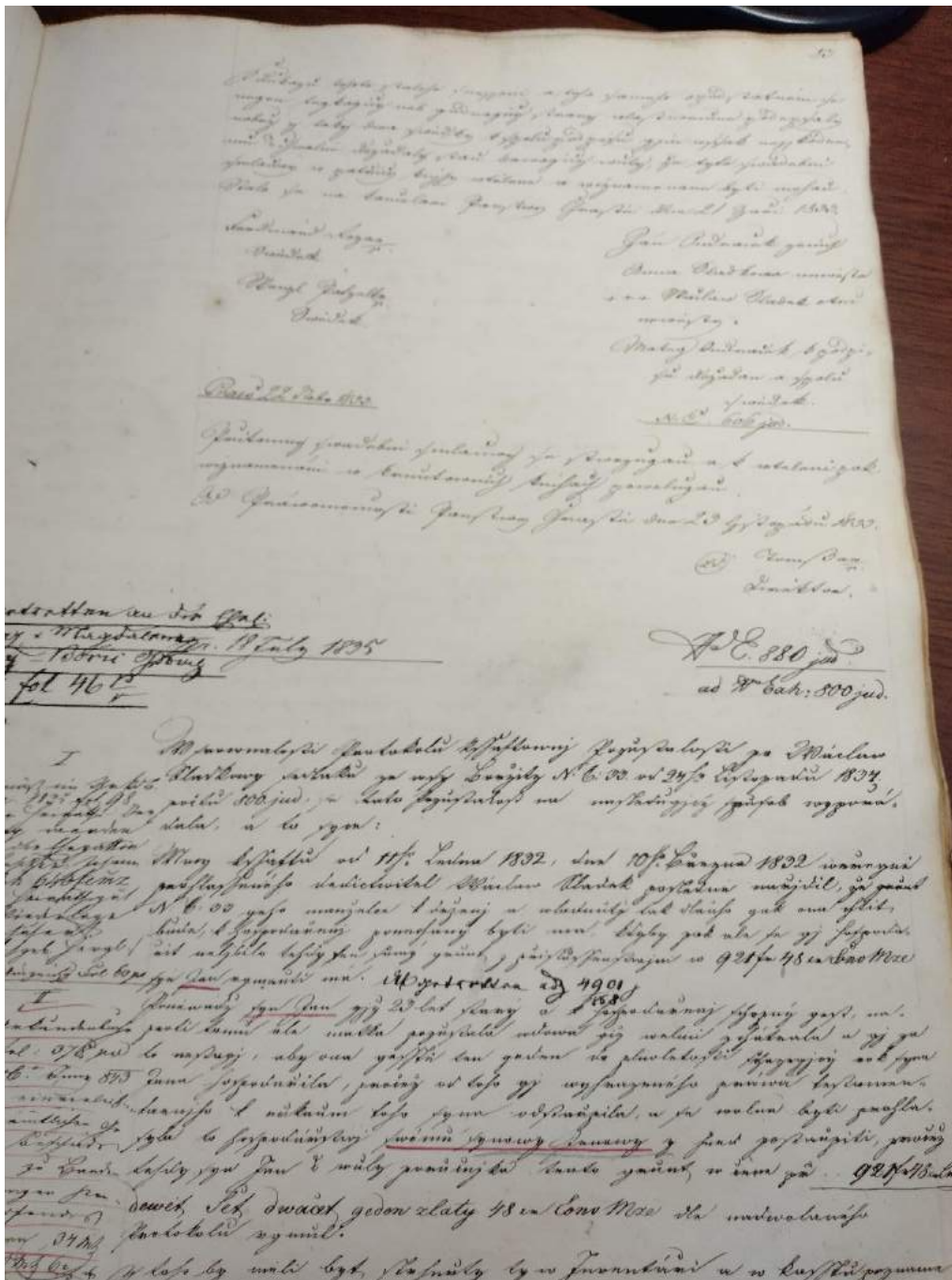
Tabulka 1 Hospodáři a bonita jejich půdy podle Tereziánského katastru	44
Tabulka 2 Rozložení smluv	45
Tabulka 3 Počty zapsaných dohod o výměnku	46
Tabulka 4 Rozložení smluv o výměnku podle typu gruntu	47
Tabulka 5 Vymínění bytu	50
Tabulka 6 Průměrný sypaný výměnek - obilí (v korcích)	52
Tabulka 7 Průměrný sypaný výměnek – jiné plodiny	53
Tabulka 8 Jiné naturálie (průměr)	55
Tabulka 9 Výskyt zvířat podle typu gruntu (v %)	57
Tabulka 10 Peněžní dávky	58
Tabulka 11a Osoby odstupující na výměnek (v %)	65
Tabulka 11b Osoby odstupující na výměnek (podrobně)	66
Tabulka 12 Vdovský výměnek	67
Tabulka 13 Výměnek pro vdovu v čase	69
Tabulka 14 Výměnek pro vdovu podle typu gruntu	70
Tabulka 15 Podíl vdovských výměnků z celkového počtu zapsaných výměnků podle typu gruntu (v %)	70
Tabulka 16 Průměrný sypaný výměnek pro vdovu - obilí (v korcích)	74
Tabulka 17 Průměrný sypaný výměnek pro vdovu – jiné plodiny	75
Tabulka 18 Jiné naturálie (průměr)	76
Tabulka 19 Vymínění si půdy k hospodaření podle typu gruntu (v %)	77

Tabulka 20 Průměrný sypaný výměnek pro vdovce - obilí (v korcích)	82
Tabulka 21 Porovnání vdovského výměnku a poloviny manželského (v korcích)	83
Tabulka 22 Porovnání vdovského výměnku a manželského (výskyt v %)	84

Obrázky

Příklad citované smlouvy:²³⁷

²³⁷ Státní oblastní archiv v Hradci Králové, Velkostatek Chrast, kniha č. 185, Bořice, fol. 83.

